

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

**“ŞƏRQİ ZƏNGƏZUR İQTİSADİ RAYONUNDA TURİZMİN İNKİŞAFI
PERSPEKTİVLƏRİ (CƏBRAYIL RAYONU TİMSALINDA)”**

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

Şükürov Calal Camal

BAKİ – 2022

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru

i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fəriz Saleh oğlu

_____ **imza**

“ ____ ” _____ **20__-ci il**

“ŞƏRQİ ZƏNGƏZUR İQTİSADİ RAYONUNDA TURİZMİN İNKİŞAFI
PERSPEKTİVLƏRİ (CƏBRAYIL RAYONU TİMSALINDA)”

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060409 - Biznesin idarə edilməsi

İxtisaslaşma: Biznesin təşkili və idarə edilməsi

Qrup: 116

Magistrant:

Şükürov Calal Camal oğlu

_____ **imza:**

Elmi rəhbər:

i.ü.f.d. Əhmədov Adil Aydın oğlu

_____ **imza:**

Proqram rəhbəri:

i.ü.f.d., dos. Şamxalova Samirə Oqtay qızı

_____ **imza**

Kafedra müdiri:

i.e.d., prof. Kəlbəyev Yaşar Atakişi oğlu

_____ **imza**

BAKİ – 2022

Elm andı

Mən, Şükürov Calal Camal oğlu and içirəm ki, “Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunda turizmin inkişafı perspektivləri (Cəbrayıl rayonu timsalında)” mövzusunda magistr dissertasiyasını elmi əxlaq normalarına və istinad qaydalarına tam riayət etməklə və istifadə etdiyim bütün mənbələri ədəbiyyat siyahısında əks etdirməklə yazmışam.

ŞƏRQİ ZƏNGƏZUR İQTİSADI RAYONUNDA TURİZMİN İNKİŞAFI PERSPEKTİVLƏRİ (CƏBRAYIL RAYONU TİMSALINDA)

XÜLASƏ

Tədqiqatın aktualığı: Münaqişədən sonrakı yenidənqurma, müharibədən zərər çəkmiş ölkədə sülh və təhlükəsizliyi möhkəmləndirmək və davamlı sosial-iqtisadi inkişafa nail olmaq məqsədi daşıyır. Azərbaycan xalqı hazırda tarixi ədalətin bərqərar olduğu və xalqımızın qürur mənbəyinin gücləndiyi, xalqla iqtidar, lider arasında qırılmaz tellərin bağlandığı, millətin və dövlətin bir yumruq kimi birləşdiyi şəraitdə, həm də rəşadətli və müzəffər ordumuzun torpaqlarımızı göz bəbəyi kimi qorumağa, ona göz dikən düşmənlərin dərhal başını əzməyə qadir olduğu şərəfli bir dövrdə yaşayır.

Tədqiqatın məqsədi: Tədqiqatın məqsədi işğaldan azad edilmiş Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunda işğaldan sonrakı dövrdə turizmin inkişafına təkan verən sahələrin müəyyənləşdirilməsi təşkil edir.

İstifadə olunmuş tədqiqat metodları: Birinci fəslin yazılması üçün induksiya və deduksiya, sistemləşdirmə metodlarından istifadə edilmişdir. Əsasən nəzəri təhlil aparılmışdır. İkinci fəsil üzrə təhlillərin aparılması üçün analiz-sintez metodundan, müqayisəli və sistemləşdirilmiş təhlil metodlarından istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın informasiya bazası: Tədqiqatın informasiya bazasını konfrans materialları, xarici və ya yerli tədqiqatlar, statistik məlumatlar, kitablar, monoqrafiyalar, elmi əsərlər təşkil edir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Torpaqlarımızın işğaldan yeni azad edildiyi və həmin ərazilərdə bərpa-yenidənqurma işlərinin aparıldığını nəzərə alaraq qeyd edə bilərik ki, Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunu yaxınan tədqiq etmək tədqiqatın məhdudiyyətlərindəndir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi və praktiki nəticələri: Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunda turizmin inkişafı perspektivlərinin müəyyənləşdirilməsi tədqiqatın əsas məqsədidir. Bu məqsədə çataraq işğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpasına əsaslı töhfələr verilməsi nəzərdə tutulur.

Nəticələrin istifadə olunma biləcəyi sahələr: Tədqiqatın nəticələri Cəbrayıl rayonu təmsalında Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunun turizm potensialı və burada inkişaf etdirilməsi uğurlu turizm sahələri həm turizm sahəsində çalışan müəssisə və şəxslərə, həm də dövlətimizə əsaslı nəticələr təqdim ediləcəkdir.

Açar sözlər: Şərqi Zəngəzur, Azərbaycan, turizm

PROSPECTS FOR TOURISM DEVELOPMENT IN EASTERN ZANGEZUR ECONOMIC DISTRICT (IN THE EXAMPLE OF JABRAIL DISTRICT)

SUMMARY

The actuality of the subject: Post-conflict reconstruction aims to strengthen peace and security in the war-torn country and achieve sustainable socio-economic development. The people of Azerbaijan, now that historical justice has been established and the source of our people's pride has been strengthened, the people and the government are united, the nation and the state are united as a fist, but our brave and victorious army must protect our lands and crush the enemies. lives in a glorious period of ability.

Purpose and tasks of the research: The purpose of the study is to identify areas in the liberated East Zangazur economic region that promote the development of tourism in the post-occupation period.

Used research methods: Induction and deduction, systematization methods were used to write the first chapter. Mainly theoretical analysis was conducted. The analysis-synthesis method, comparative and systematic analysis methods were used for the analysis of the second chapter.

The information base of the research: Given that our lands have just been liberated from occupation and reconstruction work is being carried out in those areas, we can note that a close study of the East Zangazur economic region is one of the limitations of the study.

Restrictions of research: Given that our lands have just been liberated from occupation and reconstruction work is being carried out in those areas, we can note that a close study of the East Zangazur economic region is one of the limitations of the study.

The novelty and practical results of investigation: The main purpose of the study is to determine the prospects for tourism development in the Eastern Zangazur economic region. Achieving this goal, it is planned to make substantial contributions to the restoration of the liberated territories.

Scientific-practical significance of results: The results of the study The tourism potential of the East Zangazur economic region on the example of the Jabrayil region and the successful development of tourism here will be presented to both enterprises and individuals working in the field of tourism, as well as to our state.

Keywords: East Zangazur, Azerbaijan, tourism

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	7
I FƏSİL. TURİZM ANLAYIŞI VƏ POST-KONFLİKT ƏRAZİLƏRİN BƏRPASINDA DÜNYA TƏCRÜBƏSİNİN NƏZƏRİ-METODOLOJİ ƏSASLARI	11
1.1. Dünya təcrübəsində post müharibə ərazilərində yenidənqurma və bərpa işlərinin aparılmasının nəzəri əsasları	11
1.2. Dünyada turizm sahəsində mövcud olan trendlər və turizmin növləri.....	25
II FƏSİL. ŞƏRQİ ZƏNGƏZUR İQTİSADI RAYONUNDA TURİZMİN ƏSAS İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİNİN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ	35
2.1. Turizm sahəsində beynəlxalq təcrübənin təhlili	35
2.2. Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunda iqtisadi potensial və turizmin mövcud vəziyyəti	42
2.3. Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunda turizmin inkişafının nəzəri və praktiki əhəmiyyəti	50
III FƏSİL. CƏBRAYIL RAYONUNDA TURİZM POTENSİALININ TƏHLİLİ VƏ İNKİŞAFI VACİB OLAN SAHƏLƏRİN TƏDQIQI	56
3.1. Dünyada post-müharibə ərazilərində turizmin növləri üzrə onun inkişafını şərtləndirən amillərin real nümunələr üzərində təhlili.....	56
3.2. Cəbrayıl rayonunun iqtisadi inkişafında genişləndirilməsi vacib olan turizm növləri.....	62
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR	69
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI	71
Cədvəllərin siyahısı	75

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: Münaqişədən sonrakı yenidənqurma, müharibədən zərər çəkmiş ölkədə sülh və təhlükəsizliyi möhkəmləndirmək və davamlı sosial-iqtisadi inkişafa nail olmaq məqsədi daşıyır.

Münaqişədən sonrakı yenidənqurma ədəbiyyatı daha çox sülhməramlı əməliyyatların təhlükəsizlik və siyasi ölçülərinə diqqət yetirmişdir. Əksər tədqiqatlar tarix, siyasi elm və dövlət siyasəti fənləri ilə məhdudlaşır. Bir analitikin qeyd etdiyi kimi, restrukturizasiya ilə bağlı əksər tədqiqatlar iqtisadi problemlərlə “yalnız tangensial və ya sonradan düşünülmüş və kiçik iqtisadi ciddilik, spesifiklik və ya əhatəlilik ilə” məşğul olur. Təbii ki, heç kim müharibədən zərər çəkmiş ölkələrə xaricdən yardım və maliyyə ehtiyacını inkar etmir. Münaqişələrin müddəti və intensivliyi fərqli olsa da, əksər hallarda onların təsiri insan, sosial və fiziki kapital üçün dağıdıcı olur.

Azərbaycan xalqı hazırda tarixi ədalətin bərqərar olduğu və xalqımızın qürur mənbəyinin gücləndiyi, xalqla iqtidar, lider arasında qırılmaz tellərin bağlandığı, millətin və dövlətin bir yumruq kimi birləşdiyi şəraitdə, həm də rəşadətli və müzəffər ordumuzun torpaqlarımızı göz bəbəyi kimi qorumağa, ona göz dikən düşmənlərin dərhal başını əzməyə qadir olduğu şərəfli bir dövrdə yaşayır. Belə bir dövrdə Azərbaycanımızın qüdrətini və gücünü daha da artırmaq, milli sərvətlərindən səmərəli istifadə etmək, yeni reallıqlar şəraitində məhsuldar iqtisadi inkişaf və tərəqqi modeli formalaşdırmaq və inkişaf etdirmək vacib şərtlərdəndir. İndiki şəraitdə - Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunun yeni bölgü əsasında müəyyənləşdirilən ərazisində müxtəlif iqtisadiyyat sahələrinin, o cümlədən, sənaye, turizm, kənd təsərrüfatı və aqrar sektorun, ilk növbədə, bitkiçilik və heyvandarlığın inkişaf etdirilməsi üçün böyük təbii və iqtisadi resurslar, həm də potensial vardır.

Yaxın dövrdə biz qürurla müstəqil Azərbaycanımızın yeni yaradılan iqtisadi rayonlarının güclü inkişafının şahidi olacağıq və eləcə də bu əminliyin arqumentlərini ümumiləşdirməyə çalışmışıq:

- Azərbaycan qalib ölkədir və 30 ilə yaxın torpaqlarımızı işğal altında saxlayan faşist Ermənistanı rəzil duruma saldı, onun rəhbərliyini təslimçilik sazişinə məcbur etdi;

- İşğaldan azad olunmuş ərazilərin dirçəldilməsi və yüksək texnologiyalar əsasında, o cümlədən “ağıllı” texnologiyalar bazasında müasir kəndlərin salınması, şəhərlərin yenidən qurulması bu bölgəni təkcə ölkəmizdə yox, dünyada dinamik və sürətlə inkişaf edən bir diyara çevirəcəkdir;

- Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının yaradılması isə dünya səviyyəsində Azərbaycanın strateji rolunu birə beş artırır, belə ki, iki yeni iqtisadi rayonun dirçəldilməsində strateji hədəflərin olması, Zəngəzur dəhlizi vasitəsilə türkdilli dövlətlərin inteqrasiyasının sürətləndirilməsi, Qərblə Şərq, Şimalla Cənub arasındakı yükdaşımalarda intensivliyinin artırılması, beynəlxalq ticarət əməliyyatlarının genişləndirilməsi, nəqliyyat və logistika sektorunun əhəmiyyətli səviyyədə inkişaf etdirilməsi sayəsində ölkəmizin rəqabət qabiliyyətinin, həm də siyasi və iqtisadi qüdrətinin dəfələrlə artmasına real potensial formalaşacaqdır və s.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi: Müstəqilliyimizi əldə etdiyimiz 2020-ci ildən sonra işğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpası və yenidən qurulması tədbirləri həyata keçirilməyə başlanmışdır. Bu səbəbdən tədqiqat mövzusu, xüsusilə işğaldan sonrakı dövrdə yenidənqurma tədbirləri ilə bağlı ölkəmiz timsalında tədqiqatlar məhduddur. Lakin tarix boyu işğaldan azad olunmuş ərazilərdə yenidənqurma tədbirləri tədqiqatçıların təməl araşdırma mövzusu olmuşdur. Müxtəlif illərdə bu mövzu yerli, xüsusilə də xarici tədqiqatçılar tərəfindən araşdırılmışdır. Bu tədqiqatçılara Nikolaos Tzifakis, Maha Yahya, Marc Lynch, Frederic Wehrey, Frances Z. Brown, Dalıa Ghanem və digərlərini aid etmək olar.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Tədqiqatın məqsədi işğaldan azad edilmiş Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunda işğaldan sonrakı dövrdə turizmin inkişafına təkan verən sahələrin müəyyənləşdirilməsi təşkil edir. Bu məqsəd üzrə bir sıra vəzifələr qeydə alınmışdır ki, bunlar,

- dünya təcrübəsində post müharibə ərazilərində yenidənqurma və bərpa işlərinin aparılmasının nəzəri əsaslarının açıqlanması;
- dünyada turizm sahəsində mövcud olan trendlər və turizmin növləri haqqında ədəbiyyat axtarışı;
- turizm sahələrində beynəlxalq təcrübənin təhlili;
- Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunda iqtisadi potensial və turizmin mövcud vəziyyətinin müəyyənləşdirilməsi;
- dünyada post-müharibə ərazilərində turizmin növləri üzrə onun inkişafını şərtləndirən amillərin real nümunələr üzərində təhlili;
- Cəbrayıl rayonunda turizmin inkişafını şərtləndirən beynəlxalq təcrübənin tətbiqinin təhlil edilməsi;
- Cəbrayıl rayonunun iqtisadi inkişafında genişləndirilməsi vacib olan turizm növlərinin müəyyənləşdirilməsi.

Tədqiqatın obyektı və predmeti: Tədqiqatın obyektı Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu, predmeti isə turizm və onun növləri, turizm potensialı təşkil edir.

Tədqiqat metodları: Birinci fəslin yazılması üçün induksiya və deduksiya, sistemləşdirmə metodlarından istifadə edilmişdir. Əsasən nəzəri təhlil aparılmışdır. İkinci fəsil üzrə təhlillərin aparılması üçün analiz-sintez metodundan, müqayisəli və sistemləşdirilmiş təhlil metodlarından istifadə olunmuşdur. Üçüncü fəsildə, digər iki fəslin təhlillərinə əsasən ümumiləşdirmə və analiz-sintez metodundan istifadə edilərək tədqiqatın əsas məqsədinə çatılmışdır.

Tədqiqatın aparılmasında müxtəlif xarici və yerli mənbələrdən, monoqrafiyalardan, internet resurlarından, statistik məlumatlardan istifadə edilməsi planlaşdırılır.

Tədqiqatın informasiya bazası: Tədqiqatın informasiya bazasını konfrans materialları, xarici və ya yerli tədqiqatlar, statistik məlumatlar, kitablar, monoqrafiyalar, elmi əsərlər təşkil edir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Torpaqlarımızın işğaldan yeni azad edildiyi və həmin ərazilərdə bərpa-yenidənqurma işlərinin aparıldığını nəzərə alaraq qeyd edə bilərik ki, Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunu yaxınan tədqiq etmək tədqiqatın məhdudiyyətlərindəndir. Eləcə də, bu sahə üzrə öncəki illərdə aparılan tədqiqatlar və yazılan elmi işlər məhduddur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunda turizmin inkişafı perspektivlərinin müəyyənləşdirilməsi tədqiqatın əsas məqsədidir. Bu məqsədə çataraq işğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpasına əsaslı töhfələr verilməsi nəzərdə tutulur.

Nəticələrin praktiki əhəmiyyəti və tətbiq sahələri: Əldə edilən nəticələr doğma torpaqlarımızın yenidən bərpasında və inkişafında kömək ola bilər. Tədqiqatın nəticələri Cəbrayıl rayonu timsalında Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunun turizm potensialı və burada inkişaf etdirilməsi uğurlu turizm sahələri həm turizm sahəsində çalışan müəssisə və şəxslərə, həm də dövlətimizə əsaslı nəticələr təqdim edilmişdir. Həmçinin bu tədqiqat digər araşdırmaçılar üçün ədəbiyyat rolunu oynaya bilər.

I FƏSİL. TURİZM ANLAYIŞI VƏ POST-KONFLİKT ƏRAZİLƏRİN BƏRPASINDA DÜNYA TƏCRÜBƏSİNİN NƏZƏRİ-METODOLOJİ ƏSASLARI

1.1. Dünya təcrübəsində post müharibə ərazilərində yenidənqurma və bərpa işlərinin aparılmasının nəzəri əsasları

Münaqişədən sonrakı yenidənqurma, müharibədən zərər çəkmiş ölkədə sülh və təhlükəsizliyi möhkəmləndirmək və davamlı sosial-iqtisadi inkişafa nail olmaq məqsədi daşıyır. “Münaqişədən sonrakı” termini, ilk növbədə, münaqişənin alovlanmasının əsas səbəblərinin aradan qaldırılması demək deyil. Bu, hətta sülh müqaviləsinin imzalanmasından və ya seçkilərin keçirilməsindən sonra da tez-tez təkrarlanan hərbi əməliyyatların tamamilə dayandırılması demək də deyil. Bu, çox vaxt sadəcə olaraq düşmənçilik hərəkatlarının azaldılmasına və ya yanlış idarə olunarsa, yenidən gərginləşə biləcək münaqişədə sülh üçün “imkan pəncərəsinə” istinad edir (Fischer K.,2004). Münaqişədən sonrakı yenidənqurma geniş mənada hərbi (qanun və asayişin bərpası), siyasi (inzibati), iqtisadi (reabilitasiya və inkişaf) və sosial şəraitin (ədalət və barışıq) eyni vaxtda yaxşılaşdırılması səylərini əhatə edən mürəkkəb, vahid və çoxölçülü proses kimi başa düşülür. Münaqişədən sonrakı yenidənqurmanın iqtisadi ölçüsünə çox vaxt yardımın bölüşdürülməsi, fiziki infrastrukturun və obyektlərin bərpası, sosial xidmətlərin yenidən qurulması, özəl sektorun inkişafı üçün əlverişli şəraitin yaradılması, makroiqtisadi sabitlik üçün əsaslı struktur islahatlarının həyata keçirilməsi kimi vəzifələr daxildir.

Yenidənqurma mövzusu 19-cu əsrdən öyrənilir. İmperialistlər yenidən quruluşu metropoliten mərkəzlərinin öz müstəmləkələrinin işlərinə daha çox cəlb edilməsi ilə əlaqələndirərkən, liberallar dövlətlərin və onların daxilindəki insanların yaxşılaşdırılması üçün ticarətin benefisiar rolunu qeyd edirdilər (Williams H.,2005). David Ricardo 1815-ci ildə müharibədən sonrakı iqtisadiyyatın bərpası məsələsini araşdırdı və kapital axınının sülh fəaliyyətinə yönləndirilməsi kimi məsələlərə

toxundu (Coulomb S., 2004). Və 1848-ci ildə Con Stüart Mill fərdlərin bərpa potensialını (təbii fəlakətlərdən olsa da) ətraflı təsvir etdi (Coyne B., 2005). Yenidənqurmanın müasir mənasının intellektual və praktiki mənşəyi 1863-cü ildə Konfederasiyanın məğlubiyyətindən sonra Cənubun yenidən qurulması və Şimallı iş adamlarının mübahisəli rolu ilə bağlı mübahisələrə əsaslanır (Williams H., 2005).

Tarixdə müharibədən sonrakı ilk beynəlxalq yenidənqurma söyləri Birinci Dünya Müharibəsinin bitməsindən sonra Avstriyada həyata keçirildi. Bu, Millətlər Liqası tərəfindən həyata keçirilmiş və faktaraşdırıcı iqtisadi komissiyanın işi və tövsiyələrinə əsaslanmışdır. Avstriyanın yenidən qurulması kompensasiya ödənişlərinin dayandırılmasını, iqtisadi islahatların aparılmasını və ölkə iqtisadiyyatı üzrə Ali Komissarın təyin edilməsini tələb edirdi. Bənzər, lakin daha az əhatəli araşdırma sonradan Macarıstanda aparılsa da, üçüncü müharibələrarası dövrün beynəlxalq yenidənqurma proqramı 1922-ci il müharibəsindən sonra Türkiyədən qovulmuş etnik yunanların repatriasiyasına yönəlmişdi. Müharibədən sonrakı ən təsirli yenidənqurma söyləri İkinci Dünya Müharibəsi başa çatdıqdan sonra həyata keçirilmişdir. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Yardım və Reabilitasiya İdarəsinin Avropa və Çin üçün işi (1943-1946), Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankının Avropaya verdiyi kreditlər, Qərbi Avropa üçün Marşal Planı (1948-1951) və iqtisadi yardım. Yaponiyaya. Bütün bu proqramlar arasında Marşal Planı ən uğurlu təşəbbüs kimi seçilir. Bu, aşağıdakı məqsədlərə nail olmaq üçün ABŞ-dan Qərbi Avropaya 13,3 milyard dollar yardım transferini nəzərdə tuturdu: istehsalın artırılması, xarici ticarətin genişləndirilməsi, daxili maliyyə sabitliyinin möhkəmləndirilməsi və Avropa iqtisadi əməkdaşlığının yaxşılaşdırılması. O, əsasən mal və xidmətlərin qrantlarından və texniki yardımdan ibarət idi və onun müvəffəqiyyəti əsasən struktur düzəlişləri həyata keçirmək üçün şərtlik alətindən istifadə etməsi ilə əlaqələndirildi.

Proqram inflyasiyanın, işsizliyin və büdcə kəsirinin əhəmiyyətli dərəcədə azaldılması, alıcı dövlətlərin ÜDM-nin 35%-nin və Avropadaxili ticarətin 80%-nin artırılması da daxil olmaqla bütün məqsədlərinə nail oldu (Eichengreen G.,1993). Soyuq

Müharibə dövrünün çox hissəsi üçün beynəlxalq xilasetmə əməliyyatları inkişafa yardım və təbii fəlakətlərin aradan qaldırılmasından ibarət idi. Həqiqətən də, 1990-cı illərin əvvəllərində başlayan bir neçə vətəndaş müharibəsi münaqişədən sonrakı yenidənqurma mövzusunı yenidən siyasət gündəliyinə gətirdi. Lakin vətəndaş müharibələrindən çıxan dövlətlərin bərpa ehtiyacları nə təbii fəlakətlərdən zərər çəkmiş ölkələrin, nə də İkinci Dünya Müharibəsindən sonra Qərbi Avropa dövlətlərinin ehtiyacları ilə eyni deyil. Əsas fərq ondan ibarətdir ki, vətəndaş müharibəsindən çıxan ölkələr çox vaxt geniş institusional yenidənqurma tələb edən “zəif” və ya “uğursuz” dövlətlərdir. Həmçinin, bu gün iqtisadi restrukturizasiya söyləri daha mürəkkəbdir və Birləşmiş Millətlər Təşkilatı və onun agentlikləri, Beynəlxalq Maliyyə Təşkilatları (BMI), regional inkişaf bankları, çoxtərəfli və ikitərəfli donorlar və çoxlu sayda milli və beynəlxalq təşkilatlar da daxil olmaqla, müxtəlif aktorları cəlb edir. QHT-lər. və özəl şirkətlər. Zəif və ya uğursuz dövlətlərin yenidən qurulmasını əhatə edən xüsusi şərait donor icmasını siyasət alətləri və metodlarını yenidən nəzərdən keçirməyə təşviq etdi.

Məsələn, BVF (IMF) münaqişədən sonrakı vəziyyətlərdə ölkələrin ehtiyaclarını ödəmək üçün 1995-ci ildə fəvqəladə yardım siyasətinə yenidən baxdı. Dünya Bankı 1997-ci ildə Münaqişədən Sonra Bölmə (sonradan Münaqişələrin Qarşısının Alınması və Yenidənqurma Bölməsi adlandırıldı) və Münaqişədən Sonra Fondu yaratdı. 2001-ci ildə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnkişaf Proqramı təbii fəlakətlər və ya zorakı münaqişələrin qurbanı olmuş insanların həyat keyfiyyətini bərpa etmək üçün işləmək üçün Böhranların Qarşısının Alınması və Bərpası Bürosunu yaratdı. Birləşmiş Millətlər Təşkilatı 2005-ci ildə koordinasiyanı təkmilləşdirmək və yenidənqurma söylərində iştirak edən bütün müvafiq aktyorları bir araya gətirmək üçün Sülh Quruculuğu Komissiyası (və Sülh Quruluşuna Dəstək Ofisi və Sülh Quruculuğu Fondu) yaratmışdır.

Xeyriyyəçi bir ölkədən danışarkən vurğulanmalıdır ki, Böyük Britaniya Beynəlxalq İnkişaf Departamentinin tərkibində Münaqişələr və Humanitar Məsələlər

Departamenti yaradıb. Beynəlxalq ictimaiyyət də münaqişədən sonrakı vəziyyətlərə cəlb olunduğu ilk gündən yenidənqurma və yardım, reabilitasiya və inkişaf istiqamətində birgə səylərə daha kompleks yanaşma nümayiş etdirmişdir. Hər şeydən əvvəl, donörlər daha müdaxiləedici təcrübələrə istinad etdilər. Onlar müharibədən zərər çəkmiş ölkələrdə institutları “yaxşı idarəçilik” normasına uyğun şəkildə sadələşdirmək üçün islahatlar təklif etməklə alıcı ölkələrin siyasətlərinə təsir göstərməyə çalışırdılar (Boyce A., 2004).

Dünya tarixində münaqişə sonrası yenidənqurma tədbirləri

Münaqişədən sonrakı yenidənqurma ədəbiyyatı daha çox sülhməramlı əməliyyatların təhlükəsizlik və siyasi ölçülərinə diqqət yetirmişdir. Əksər tədqiqatlar tarix, siyasi elm və dövlət siyasəti fənləri ilə məhdudlaşır (Coyne B., 2007). Bir analitikin qeyd etdiyi kimi, restrukturizasiya ilə bağlı əksər tədqiqatlar iqtisadi problemlərlə “yalnız tangensial və ya sonradan düşünülmüş və kiçik iqtisadi ciddilik, spesifiklik və ya əhatəlilik ilə” məşğul olur. Təbii ki, heç kim müharibədən zərər çəkmiş ölkələrə xaricdən yardım və maliyyə ehtiyacını inkar etmir. Münaqişələrin müddəti və intensivliyi fərqli olsa da, əksər hallarda onların təsiri insan, sosial və fiziki kapital üçün dağıdıcı olur.

Nəticələr aşağıdakıları əhatə edə bilər:

- insan inkişafı və insan təhlükəsizliyi göstəricilərinin pisləşməsi (məsələn, gözlənilən ömür uzunluğu, körpə ölümü, səhiyyə və təhsil xidmətlərinə çıxış);
- infrastrukturun məhv edilməsi (məsələn, nəqliyyat, rabitə, su və enerji infrastrukturu və mənzil fondu);
- əhalinin daxili miqrasiyası və beyin axınına səbəb olan miqrasiya;
- sosial dəstəyə ehtiyacı olan insanların (məsələn, əlillər, qocalar, uşaqlar, məcburi köçkünlər və müharibə veteranları) sayının kəskin artması;
- iqtisadi tənəzzül, bəzən müharibədən əvvəlki səviyyədən xeyli aşağı;
- yüksək hərbi xərclər (sosial xərclər hesabına) və müharibə dövründə qeyri-kafi gəlirlər nəticəsində yaranan böyük fiskal kəsirlər;

- pul çap etməklə müharibənin maliyyələşdirilməsi nəticəsində inflyasiyanın artması;
- investisiya edilmiş aktivlərin ölkəni tərk etməsi;
- müharibə dövründə ödənilməmiş borcların artması;
- xarici ticarətin pisləşməsi (Dünya Bankı 1998, Dünya Bankı 1999).

Münaqişədən sonra iqtisadiyyatın bərpasına dair ədəbiyyatda hər bir yenidənqurma səyinin unikal olması ehtimalı ilə ümumi əsaslar var. Müharibədən sonrakı hər bir vəziyyət aşağıdakı amillərə görə fərqlənir: münaqişənin başlamasının səbəbləri və onun həlli yolu; ölkənin bütün ərazisində hərbi əməliyyatların tam (və ya yox) dayandırılması; ölkənin ilkin iqtisadi şəraiti və inkişaf səviyyəsi; nizamlanmaya beynəlxalq siyasi dəstəyin həcmi; və ölkədəki donor marağı. Nəticədə, restrukturizasiya səyləri hər bir alıcı ölkənin xüsusi ehtiyaclarına uyğunlaşdırılmalıdır. Bununla belə, bu ümumi iddiadan əlavə, iqtisadi yenidənqurma ilə bağlı araşdırmalar bir neçə məsələdə fərqlənir. Müvafiq ədəbiyyat müxtəlif akademik fənlərdən və müxtəlif metodologiyalar arasında olan tədqiqatları əhatə edir.

Məsələn, bir çox tədqiqatlar donor siyasətlərinin ümumi çərçivəsini təsdiqləyir. Onlar tez-tez müharibədən dağılmış dövlətlərin yenidən qurulmasının əsasını təşkil edən ən kritik vəzifələri müəyyənləşdirir və bu cür əməliyyatların uğuru üçün zəruri şərtləri aşkar etməyə çalışırlar. Onlar tez-tez ekonometrikadan istifadə edərək keçmiş halların müqayisəli təhlilindən siyasət tövsiyələri əldə etməyə çalışırlar. Digər tədqiqatlar beynəlxalq restrukturizasiya siyasətlərinin yerlərdə həyata keçirilməsinə daha çox mənfi təsir göstərir. Bəziləri iqtisadiyyat sahəsində araşdırmalardan çox sosial elmlərin tənqidi əhəmiyyətindən təsirlənir. İqtisadiyyatın yenidən qurulması müzakirələri, aydın şəkildə müəyyən edilə bilən fərqli yanaşmalar xətti boyunca aydınlaşdırılmamışdır. Hazırda mövzu ətrafında müzakirə deyilən bir şey yoxdur. Bu, çox güman ki, bu mövzuda nəzəri işlərin nisbətən zəif inkişaf etməsi ilə əlaqədardır. Bundan əlavə, donor icmasının praktikasının əvəzsiz tənqidi də iqtisadi restrukturizasiyaya nisbətən ənənəvi yanaşmalardan qaynaqlanır. Ədəbiyyatda

təkrarlanan mövzu donorların işində adətən iştirak edən bəzi əsas vəzifələrin müəyyən edilməsi və müzakirəsidir.

Cəmiyyətin ən həssas təbəqələrinin dolanışq ehtiyaclarını ödəmək üçün əsas xidmətlərin bərpasına yönəlmiş yardım səylərinə və reabilitasiya proseslərinə mütləq üstünlük verilir. O, tibb müəssisələri, məktəblər, sanitar infrastruktur, evlər və yollar kimi fiziki infrastrukturun təmirinə və qida, sağlamlıq və müvəqqəti sığınacaq kimi humanitar yardımın dərhal çatdırılması üçün təminatlarla aiddir (Dünya Bankı, 1999). Söhbət həm də səhiyyə və təhsil sektorlarının yenidən qurulması yolu ilə resipiyent ölkənin insan kapitalının yaxşılaşdırılmasından və təhsil proqramları vasitəsilə əhalinin məşğulluq imkanlarının yaxşılaşdırılmasından gedir. Məcburi köçkünlər, tərxis olunmuş keçmiş döyüşçülər və qadın ailə başçıları kimi müəyyən kateqoriyalı insanların cəmiyyətə iqtisadi reinteqrasiyasına xüsusi diqqət yetirilir. Müharibədən sonrakı iqtisadi restrukturizasiyanın digər mühüm vəzifəsi ilkin olaraq münafişənin başlanmasına səbəb olan risk faktorlarını azaltmaqdır.

Bəzi analitiklər geniş inkişafı təşviq etməyə yönəlmiş məqsədyönlü proqramlar vasitəsilə “üfüqi bərabərsizliklərin” (yəni, region/etnik/sınıf/dinlə müəyyən edilən qruplar arasında bərabərsizliklər) azaldılması zərurətini təklif edirlər (Humphreys I., 2003). Digərləri silahlı döyüşlərin istismarla əlaqəli olduğu təbii ehtiyatlardan asılılığın azaldılmasını tövsiyə edir (Bigombe R. Və digərləri,2000). İddia olunur ki, yenidən strukturlaşma keçmişin münafişəyə gətirib çıxardığı zaman keçmişini yenidən yaratmaqdan ibarət olmamalıdır. Daha doğrusu, bu, münafişənin uzadılmasında maraqlı olan müharibə iqtisadiyyatı strukturlarının (və elitanın) dağıdılması ilə bağlı olmalıdır. Bəzi alimlər yardım axınının münafişədən sonrakı yenidənqurmaya təsirini araşdırırlar. Paul Collier və Anke Hoeffler (2002) yardımın müharibədən sonrakı vəziyyətlərdə artımı stimullaşdırmaqda çox təsirli ola biləcəyini iddia edirlər. Bununla belə, donorlar çox vaxt yardımı idarə etməkdə çox səmərəli olurlar. Bunun səbəbi, yardım axınlarının sülhün başlanğıcında pik həddə çatdığı, müharibədən zərər çəkmiş ölkələrin məhdud udma qabiliyyətinə malik olduğu və ümumiyyətlə üç ildən sonra,

yardım alan ölkələrin daha böyük inzibati imkanlara malik olduğu vaxtda azalma olmasındır.

Nəticə olaraq, yardım öhdəlikləri zaman keçdikcə yayılmalı və sülhün dördüncü və yeddinci illəri arasında tədricən artmalı və on ildən sonra normal səviyyəyə qayıtmalıdır (Elbadawi K. Və digərləri, 2008). Başqa bir araşdırma isə müharibə şəraitində olan ölkələrin büdcələrinə yardımın çox müsbət nəticələr verə biləcəyini göstərir. O, alıcı ölkələrin inflyasiyanı azaltmaq və sülhə inamı artırmaq söylərini dəstəkləyə bilər (Adam C., Collier K. və Davies D., 2018). Bundan əlavə, bəzi analitiklər bu ölkələrin borc problemini araşdırır və kreditora onun həlli üçün ən yaxşı vaxt və ən səmərəli üsulla bağlı müxtəlif siyasətlər təklif edirlər. Bununla belə, Murshed (2010, 186) xəbərdarlıq edir ki, donorlar yardım alan ölkələrdə yardımdan asılılıq təhlükəsindən xəbərdar olmalı və buna görə də yerli resursların səfərbər edilməsi söylərinin inkişafına mane olmamağa diqqət yetirməlidirlər. Müharibədən dağılmış ölkələrin bərpası müntəzəm olaraq iqtisadi islahatların həyata keçirilməsini tələb edir. Qəbul edən ölkələrin əksəriyyəti ümumiyyətlə geniş struktur düzəlişləri tələb etsə də, beynəlxalq ictimaiyyət sosial narazılıqlara və yeni düşmənçiliklərə yol verməmək üçün müvafiq siyasətləri qəbul edərkən ehtiyatlı olmalıdır.

Müharibədən əziyyət çəkən ölkələrin 40-50%-nin on il ərzində yenidən münafişəyə dönəcəyini nəzərə alsaq, inkişafı təşviq etməkdən əvvəl sülhün möhkəmləndirilməsi olmalıdır. Müharibədən təsirlənən ölkələr siyasi və təhlükəsizlik qayğılarından (məsələn, iş yerlərinin qorunması) başqa, bəzən suboptimal iqtisadi siyasətlər (məsələn, müəyyən gəlir gətirməyən istehsal vahidlərinin saxlanması) qəbul etməlidirlər. Bu baxımdan bəziləri inflyasiyanın azaldılması və pul siyasətinin müəyyən edilməsi kimi kiçik miqyaslı islahatlara təcili üstünlük verilməli olduğunu iddia edirlər (Lewarne A., Snelbecker D., 2004). Əsas narahatlıq, artım və iş yerlərinin yaradılması üçün mühüm rol olan özəl sektorun inkişafıdır. Müharibədən təsirlənən ölkələr birbaşa xarici investisiyaları cəlb etməlidirlər və bu məqsədlə onlar firmaların qeydiyyatı, xüsusi mülkiyyətin qorunması və iflas üçün adekvat institusional çərçivə

yaratmalıdırlar (Lewarne A., Snelbecker D., 2004). Dünya Bankının araşdırması (1999) həmçinin kənd əhalisinin dolanışq vasitələrinə töhfə vermək və həmçinin tərxis olunmuş keçmiş döyüşçülərə iş imkanları təklif etmək potensialına görə kənd təsərrüfatı sektorunun yenidən qurulmasının vacibliyini vurğulayır. Digər mühüm məsələ münaqişədən sonrakı yenidənqurma üçün əsas məsuliyyəti üzərinə götürməli olan siyasi hakimiyyətin müəyyənləşdirilməsidir. İdeal olaraq, resipiyent ölkənin hakimiyyət orqanları ən aktual prioritetləri təyin edərək və müvafiq siyasətləri əlaqələndirərək yenidənqurma prosesini özləri idarə etməlidirlər.

Lakin, beynəlxalq keçid hökumətlərinin əsas idarəetmə vəzifələrini yerinə yetirmək üçün getdikcə daha çox yerləşdirildiyi zəif və ya uğursuz dövlətlərdə bu mümkün deyil. Lakin müvəqqəti hökumətlərin əsas iqtisadi qərarları qəbul etmək üçün legitimliyi yoxdur. Xarici investorlar isə yerli hökumətlərin istənilən vaxt keçid hökumətlərinin başlatdığı siyasətləri geri çevirə bildiyi bazarlara girməkdən çəkinirlər. Nəticədə, beynəlxalq hökumətlər yerli icmaların ehtiyac və istəklərinə diqqət yetirməyə və yenidənqurma prosesinə sahiblik hissini gücləndirmək üçün bəzi resursları birbaşa yerli qurumlara təklif etməyə təşviq edilir (Chesterman 2004, 196-200). Beynəlxalq missiyaların mandatının başa çatması və xarici post-konflikt əməliyyatlarının başa çatması siyasi və hərbi yenidənqurmaya daha çox diqqət yetirən analitikləri narahat edən suallardır. Ehtimallara görə, beynəlxalq ictimaiyyəti iri beynəlxalq birliklərin böyük xərcləri, münaqişələrin yenidən alovlanması təhlükəsi və yuxarıda təsvir edilən siyasi legitimlik problemləri narahat edir. Bununla belə, iqtisadi restrukturizasiyanın başa çatdırılması problemi eyni dərəcədə elmi diqqəti cəlb etməmişdir. İqtisadiyyatın yenidən qurulması adətən on illik səy olsa da, yardımın mövcudluğu tədarüklə bağlıdır və qəbul edən ölkə medianın diqqət mərkəzində olduğu müddətcə davam edir (Chesterman A.,2004).

Donorların özlərinə gəldikdə isə, öhdəliklərini yerinə yetirmək istəmədikləri halda, onların artıq “çıxış strategiyası”na ehtiyacı yoxdur. Ümumiyyətlə, reabilitasiya prosesinin başa çatdırılması və iqtisadi siyasətin münaqişədən sonrakı siyasi və

təhlükəsizlik məhdudiyyətlərindən azad edilməsi konseptual səviyyədə yenidən strukturlaşmadan adi inkişaf işinə keçid deməkdir. Bir çox tədqiqatlar donor mərkəzli yenidənqurma proqramlarında çatışmazlıqları və uyğunsuzluqları vurğulayır. Birinci tənqid beynəlxalq ictimaiyyət tərəfindən bütün post-münaqişə mühitlərinə – liberal demokratiyaya, yaxşı idarəetməyə və iqtisadi liberallaşmaya üstünlük verilməsi – qəbul edən dövlətlərin hökumətlərinə siyasət reseptinə hər hansı töhfə verməyə imkan vermədən vahid yanaşmanın qəbul edilməsi ilə bağlıdır (Quttal K.,2005). Beynəlxalq maliyyə institutları yenidənqurmaya “normal inkişaf” yanaşmasını mənimsəməkdə, müharibədən dağılmış dövlətlərin xüsusi ehtiyaclarını dərk etməməkdə ittiham olunurlar. Donorlar həmçinin nisbi məhrumiyyət hissləri yaradan struktur düzəliş proqramlarının tətbiqi yolu ilə münaqişənin başlanmasında iştiraklarını əks etdirmədiklərinə görə tənqid olunublar. Yenidənqurma proqramlarının “nirvana səhvi” adlanan şeydən əziyyət çəkdiyi qəbul edilir, bu o deməkdir ki, donorlar müharibə şəraitində olan ölkələrdə apardıqları siyasətlərin müdaxilə etməsəydilər həmişə əldə edə biləcəyindən daha yaxşı nəticələr verdiyini güman edirdilər (Coyne B.,2006). Roland Paris (2002) müasir sülh quruculuğunun Avropanın müstəmləkəçilik siyasətini dəstəkləyən “sivilizasiya missiyasının müasir versiyasına” bənzədiyini iddia edir.

Tim Jacoby-yə görə, beynəlxalq yenidənqurma yardımı tamamilə fərqli məqsədlər üçün yönəldilir. Bu, Hegemon üçün (yəni, İraq timsalında Birləşmiş Ştatlar) "öz prinsiplərinə, təhlükəsizliyinə və rifahına uyğun beynəlxalq nizamı saxlamaq və genişləndirmək" üçün "dəyərli fürsəti" təmsil edir (Jacoby C.,2007). ABŞ, Dünya Bankı, korporativ podratçılar və humanitar yardım və inkişaf QHT-lərindən ibarət qondarma “yardım və yenidənqurma kompleksi”nin yaranması Özəl podratçılar, konsaltinq firmaları, milli və beynəlxalq QHT-lər hazırda yüz minlərlə insanla üz-üzədir. tikinti fəaliyyətlərindən tutmuş ərzaq və təhsil proqramlarının paylanmasına qədər demək olar ki, istənilən restrukturizasiya tapşırığının həyata keçirilməsi üçün mühüm mərhələlərdən biridir (Bello H., 2006). Bu vəsaitlərin böyük

bir hissəsi dövlət kanalları vasitəsilə bölüşdürülmür və hətta bu ölkələrdə xərclənmir. Bir çox QHT donorlara xidmət göstərmək üçün az və ya heç bir maliyyə vəsaiti olmadan böhran vəziyyətlərində fəaliyyət göstərir. “təcili yardım ovçuları” olurlar (Chesterman H.,2004). Bundan əlavə, xarici mütəxəssislər onlar əhalidən bir neçə dəfə yüksək maaş alırlar və şəhərlərdə yenidən qurulmuş rifahın ciblərində yaşayırlar, əhalinin qalan hissəsi isə tez-tez funksional olmayan infrastruktur və keyfiyyətsiz xidmətlə mübarizə aparır (Guttal B., 2005). Ağır beynəlxalq mövcudluq yerli iqtisadiyyatda pozulmalara səbəb olur və bir növ “Holland xəstəliyinə” səbəb olur.

İcarələr, qiymətlər və maaşlar yerli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin dəyişməsi ilə ziddiyyətli şəkildə kəskin şəkildə yüksəlir. Tez-tez beynəlxalq şəxslərin müvəqqəti ehtiyacları (məsələn, restoranlar, barlar və fahişəlik) ətrafında fırlanan köpük iqtisadiyyatı yaradılır. Bir çox yüksək ixtisaslı yerli məmurlar beynəlxalq missiyalara dəstək xidmətlərində (məsələn, sürücü və ya tərcüməçi kimi) daha yüksək maaşlı iş tapmaq üçün tez-tez vəzifələrini tərk edirlər və həm dövlət, həm də özəl sektor inkişaf prosesini inkişaf etdirmək üçün ən ixtisaslı işçilərdən məhrumdur. Üstəlik, xarici podratçılar bəzən məsuliyyətsiz, korrupsiyaya uğramış və müharibədən zərər çəkmiş ölkələrin bərpası üçün qiymətli resursları israf etməkdə ittiham olunurlar. Nəhayət, donorlar münaqişədən sonra yenidənqurma səylərinə kifayət qədər yardım göstərmədiklərinə görə tənqid olunublar. Bəzi hallarda, onlar əvvəllər təmin etməyi öhdələrinə götürdükləri yardımı ciddi şəkildə gecikdirmiş və ya hətta çatdırma bilməmişlər. Chesterman (2004) həmçinin qeyd edir ki, çoxtərəfli konfranslarda bəzi donorların səxavətli öhdəlikləri çox vaxt əvvəllər yatırılmış vəsaitlərin yenidən qablaşdırılmasından bir qədər çox deyil. Nəhayət, donorlar qeyri-mütənasib şəkildə sosial-iqtisadi yenidənqurma səylərindən orduya (yəni təhlükəsizlik) daha çox vəsaiti yayındırmaqda ittiham olunurlar (Bhatia R.,2005).

İkinci Dünya Müharibəsinin bitməsindən sonra Qərbi Avropanın bərpası ən uğurlu hekayə hesab olunur, baxmayaraq ki, donorlar son vaxtlar çoxsaylı münaqişədən sonrakı yenidənqurma proqramlarında iştirak ediblər. Bu, Qərbi Avropa

ölkələrinə verilən pulun miqdarı ilə bağlı deyil. Müharibədən sonrakı ilk iki ildə Almaniya adambaşına təqribən 200 dollar (sabit 2001 ABŞ dolları), Bosniya və Herseqovina isə Dayton sazişinin imzalanmasından sonra adambaşına 1400 dollardan çox almışdır. Həqiqətən də, Bosniya vəziyyətində belə hərtərəfli yardımın mövcudluğu yerli iqtisadiyyatın yardımdan asılılığına mənfi təsir göstərmişdir (Tzifakis A., Tsardanidis Y., 2006). Üstəlik, Birləşmiş Ştatlar Marşal Planını elan edəndə İkinci Dünya Müharibəsinin nəticəsi hamılıqla qəbul edildi. Əksinə, müasir yenidənqurma söyləri çox vaxt münaqişənin yenidən başlanması ehtimalının çox yüksək olduğu çox qeyri-sabit münaqişədən sonrakı şəraitdə başlanır (Chesterman H., 2004). Yenidən düşmənçilik nöqtəsində iki hadisə Anqola və Liberiyadır. Müharibədən zərər çəkmiş bu ölkələrdə (və bu yaxınlarda Əfqanıstanda) inkişaf kursu silahlı münaqişə başa çatdıqdan sonra keçmiş döyüşçülərin demobilizasiyasını, tərksilahını və reintegrasiyasını gecikdirməməyin nə qədər vacib olduğunu göstərdi.

Üstəlik, Kosovo təcrübəsi göstərdi ki, regionun yekun statusu müəyyən edilməmiş və mülkiyyət hüquqları qəti şəkildə həll edilməmiş özəlləşdirmə prosesinə başlamaq və xarici investorları cəlb etmək olduqca çətindir. Siyasət nəticələrindəki fərqlər həmçinin idarəetmə qabiliyyətinin əlavə olaraq yenidən qurulmalı olduğu uğursuz və ya zəif dövlətlərin restrukturizasiyasının artan mürəkkəbliyinə borcludur. Məsələn, Bosniyanın yenidən qurulması göstərdi ki, beynəlxalq ictimaiyyət tərəfindən alıcının iqtisadiyyatının idarə edilməsində üstün rolun qəbul edilməsi “yerli mülkiyyətin” olmamasının və islahatlar prosesinə passivliyin inkişafının yan təsiri ola bilər. Bosniya işi də göstərdi ki, əgər bir neçə donor yenidənqurma işlərində iştirak edərsə və hər biri öz yardım proqramlarını təyin edərsə, ciddi koordinasiya problemləri yarana bilər.

Nəhayət, müasir yenidənqurma proqramlarının məhdud uğuru “yardım və yenidənqurma kompleksinin” yaranması ilə izah olunur. Əfqanıstan, Bosniya, Kamboca, Şərqi Timor və İraq kimi yerlərdə özəl şirkətlər və QHT-lər (NGO) yerli hakimiyyət orqanlarını əvəz edərək bir çox restrukturizasiya rolunu oynadılar.

Nəticədə xarici yardımların böyük hissəsi yerli əhaliyə çatmadı. Həmçinin, əsas beynəlxalq missiyaların yerləşdirilməsi yerli iqtisadiyyatlarda fasilələrə səbəb olub və yuxarıda adı çəkilən “Holland xəstəliyi”nin yaranmasına səbəb olub. Bundan əlavə, xarici podratçılar tərəfindən sui-istifadə hallarının vaxtaşırı ifşa edilməsi beynəlxalq missiyaların legitimliyinə xələl gətirdi və onların cavabdehliyi ilə bağlı suallar doğurdu.

UNESCO tərəfindən münaqişə və ya fəlakət nəticəsində ciddi ziyan dəymiş bir sıra ərazilərin bərpası tədbirləri

Əfqanıstan, İraq, Liviya, Mali, Nepal, Suriya və Yəmən kimi ölkələrdə mədəni irs obyektlərinin dağıdılmasından sonra münaqişə və fəlakətdən sonrakı bərpa işləri getdikcə daha vacib məsələyə çevrilib. Mədəni irs çərçivələrinin və təlimatlarının işlənilib hazırlanması yenidənqurmanın çoxşaxəli problemlərinin həlli üçün açardır.

UNESCO münaqişə və ya fəlakət nəticəsində ciddi ziyan dəymiş bir sıra ərazilərin bərpası və bərpası üçün əsas təşəbbüslər irəli sürmüşdür. Xüsusi veb səhifələr YUNESKO və onun tərəfdaşları tərəfindən həyata keçirilən fəaliyyətlər haqqında məlumat toplayır.

Şəhərin yenidən qurulması mürəkkəb bir proses kimi: 1945-ci ildən sonrakı Berlin haqqında düşüncələr: Denis Bokket. Berlində hazırkı tikinti fəaliyyətinin əhəmiyyətli hissəsi 1945-ci ildə bombalanmış ərazilərdədir və müharibədən sonrakı yenidənqurma işlərinin bir hissəsi hesab edilə bilər. Denis Buket İkinci Dünya Müharibəsinin dağıntılarından sonra bu günə qədər şəhərin bərpası prosesini izləyərkən Berlin təcrübəsi üçün xarakterik olan yenidənqurma dövrünə diqqət çəkir. O, həmçinin yenidən strukturlaşmanın Berlində memarlığın, planlaşdırmanın və şəhərsalmanın müxtəlif mərhələlərini necə sürətləndirdiyini və formalaşdırdığını vurğulayır. Üstəlik, Surun dağılmasından təxminən 30 il və şəhərin qismən dağıdılmasından 75 il sonra yenidənqurma onun konsepsiyası üçün giriş nöqtəsi olaraq qalır. Buket müvafiq sosial, siyasi, ekoloji, estetik və funksional problemlər də daxil olmaqla yenidənqurmanın çox erkən mərhələlərində iştirak edən bütün

aspektləri tənqidi şəkildə araşdırmağın vacibliyini vurğulayır. O, həmçinin xəbərdarlıq edir ki, Berlinin təcrübələri bütün yenidənqurma səyləri üçün universal dərs kimi qəbul edilə bilməz və modellər diqqətlə qiymətləndirilməli və hətta aktuallığı və məzmununa görə sorğu-sual edilməlidir.

Post Bellica bərpası sülhün bərqərar olmasından sonra müharibə nəticəsində dağılmış xarabalığa memarlıq müdaxiləsidir. Münaqişə aradan qaldırıldıqdan sonra memarlıq bərpası ilə bağlı problemlər çox vaxt kifayət qədər mürəkkəb olur. 1945-ci ildən sonra Avropada tarixi abidələrin bərpası itki dramının qəbul və ya rədd edilməsinə əsaslanır. Mövcud münaqişələr kontekstində, Nikolas Detri, bərpa ilə bağlı məlumatlı və açıq müzakirələrin bir hissəsi olaraq, Belkadan sonrakı bərpanın etibarlılığını və irsin bərpasının bu gün necə həll olunacağını necə məlumatlandırma biləcəyini dəstəkləyir. O qeyd edir ki, varislik yalnız şəxsiyyətlə bağlı görüldükcə bütün arzuların obyektinə çevriləcək və girov götürüləcək. Daha geniş şəkildə desək, “birgə yaşamaq” problemi təhlükə altındadır və buna görə də bu abidələrin bərpası sülhün və dialoqun bərpasında həlledici əhəmiyyətə malikdir.

Davamlı şəhər inkişafı üçün mədəniyyətin inteqrasiyası, bərpası və yenidən qurulması: Beyrut nümunəsi (Howayda al-Harithy və Dina Mneimneh). 1950-1960-cı illərdə Beyrutun müstəsna mədəni canlılığı ölkəni 1975-ci ildən 1990-cı ilə qədər davam etdirən vətəndaş müharibəsi ilə xeyli kəsildi. Beyrut cəmiyyəti institutları ilə birlikdə konfessiya zəminində parçalanmış və bölünmüşdü. Howayda al-Harithy və Dina Mneimneh məqalələrində vətəndaş müharibəsi başa çatdıqdan sonra yenidənqurma səylərinin bərpanın sosial və mədəni ölçülərini necə həll edə bilmədiyini araşdırırlar. İnstitusional bölünmə və maliyyə çətinlikləri ilə şikəst olan hökumət təşəbbüsləri bütün ölkənin yenidən qurulmasını Beyrutun mərkəzinə gətirdi, sonra onu Solidere özəl inkişaf şirkətinə həvalə etdi. Müəlliflər Livanın müharibədən sonrakı milli bərpasının həm simvoluna, həm də tənqidinə çevrilmiş Beyrutun mərkəzində Soliderenin hərəkətlərinin təsirinə diqqət yetirirlər. Şəhər müharibədən sonrakı bərpa kontekstində təsvir edilmişdir, burada xatırlama və silmə bir-biri ilə üst-

üstə düşür və danışıqlar aparılır. Beyrutun təcrübələrinə əsaslanaraq, müəlliflər planlaşdırma və ictimai iştirakçılıq, idarəetmə və mədəni irsə davamlı yanaşma üçün tövsiyələr irəli sürməklə yekunlaşdırırlar.

Bosniyada bərpa prosesi kimi iştirakçı yenidənqurma. Bosniyanın mədəni irsinin dağıdılması sadəcə olaraq 1990-cı illərdəki müharibənin ikinci dərəcəli nəticəsi deyildi. Bu, geniş miqyaslı, sistemli idi və deportasiya, işgəncə, zorlama, mülki həbs və kütləvi qətl kimi insan əzablarının digər formaları ilə əlaqələndirilmişdir. Bosniyanın mədəni irsinin müharibədən sonrakı reabilitasiyasına etnik təmizləmənin nəticələrini və Bosniyanın tarixi mənzərələrinə böyük fiziki itkiləri yumşaltmaq tapşırılmışdı. 1995-ci il tarixli Dayton Sazişlərinin “Abidənin Mühafizəsi üzrə Milli Komissiya” haqqında Sazişinə 8-ci Əlavə mədəni irsin beynəlxalq münaqişələrin həlli siyasətində ilk dəfə tanınması ilə sülh sazişində mühüm mərhələni qeyd etsə də, o, yalnız beş dəfə həyata keçirilməyə başlandı. . münaqişənin sona çatmasından illər sonra. Amra Hadjimuhamedović müharibədən sonrakı travmanın bərpası və irsin bərpası proseslərinin kortəbii olaraq Bosniyada sülhün tənzimlənməsində və davamlılığında ən təsirli amillərdən birinə çevrildiyini araşdırır. Xüsusilə, geri dönənlərin öz heymətləri (vətənləri) və onun bərpası ilə bağlı iddiaları əsasən simvolik xarakter daşıyırdı. Güclü simvolik və konnotativ dəyərlərə malik binaların və komplekslərin yenidən qurulması insanları ortaq dəyərlər və xatirələr ətrafında toplamaq üçün bir yol təklif etdi.

Mədəniyyətə əsaslanan şəhər davamlılığı: Sarayevonun müharibədən sonrakı bərpası. Sarayevo vətəndaşlarının həyatının bərpası prioritet olaraq şəhərsalma və mədəni irsin yenidən qurulması ilə paralel olaraq yerləşdirildi. 1992-ci ildən 1996-cı ilə qədər mühasirə zamanı şəhərin dayanıqlılığı və müharibədən sonrakı reabilitasiyası şəhərlərin müharibədən sonrakı bərpasına nail olmaqda öyrənilən dərslərin mənbəyidir. Amra Hadjimuhamedović Sarayevonun bərpasını iki əsas mərhələdə təhlil edir: (a) müharibə zamanı müxtəlif üsullarla həyata keçirilən bello xilasetmə; və (b) mühasirə başa çatdıqdan sonra 20 ildən çox müddətə davam edən

bellumdan sonrakı bərpa. Bu, 3P (insan mərkəzli, yerə əsaslanan, siyasətlər) yanaşmasının obyektivindən baxılan, həm müsbət, həm də mənfi dərslərin hərəkətlərdən necə çıxarıla biləcəyini araşdırır. Sarayevə bu gün yüksək səviyyədə ictimai təhlükəsizliyi olan canlı bir şəhər kimi dayansa da, müharibənin yaraları hələ də geniş yayılmışdır və inkişaf məqsədlərinin qeyri-müəyyənliyi səbəbindən müharibədən sonrakı bərpanın davam edən mərhələsi çətinləşir. Hadjimuhamedović vurğulayır ki, bərpa prosesi şəhərin unikal mədəni, fiziki və tarixi kontekstini nəzərə alan tənqidi yanaşmaya əsaslanmalıdır.

1.2. Dünyada turizm sahəsində mövcud olan trendlər və turizmin növləri

Sənayelər daim yeni tendensiyalar və innovasiyalarla dayandırılır və turizm sənayesi də istisna deyil. Bu inkişaf etməkdə olan turizm tendensiyaları ilə ayaqlaşmaq bizneslərin rəqabət qabiliyyətini saxlamağa və müştərilərin ehtiyaclarını ödəməyə kömək edə bilər. Bununla belə, COVID fonunda bu ehtiyaclardan bəziləri inkişaf etdi, prioritetlər dəyişdi və tamamilə yeni tələblər ortaya çıxdı.

Turizm sektoru indiki dövrdə bütün dünya üçün çox mühüm gəlir mənbəyidir. Məlumdur ki, dünyanın bir çox ölkələri əsas gəlirlərini turizmdən əldə edirlər. İnsanların bir yerdən başqa yerə səyahət etməsi bir zamanlar iqtisadi gəlir mənbəyi kimi görülməsə də, turizm fəaliyyətləri bəşər tarixinə qədər gedə bilər. Zamanla bu fəaliyyətlərdən pul qazanılmağa başladığıca turizm sektora çevrilməyə başladı. Biznesin turizm sənayesinin hansı aspekti ilə məşğul olmasından asılı olmayaraq, nəbzinizi daim hərəkətdə saxlamalısınız. Əvvəllər sevilən anlayışlar və məhsullar köhnəlir, daha müasir elementlərlə əvəz olunur və nəticədə daha çox bazarı zəbt edir. Yeni istiqamətlər, yeni texnologiyalar və nəqliyyat vasitələri sektorda böyük dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Yeni tendensiyaların erkən qəbulu çox vacibdir.

Turizm ilk növbədə xidmət məhsulu kimi tanınır. Bu, istehsal edilmiş məhsul kimi maddi və görünən məhsul olmaqdan uzaq bir anlayışdır. Onun maddi, görünən yaxşı kimi saxlanıla, saxlanıla və sonradan istifadə oluna bilən cəhəti yoxdur. Turizm

şəxsi təcrübələr nəticəsində əldə edilən həzz və təqdir keyfiyyətini ortaya qoyan xidmət formasıdır. İnsandan insana dəyişə bilən zövqlər və bəyənmələr baxımından turizmin müştəriyə təqdimatı müştərilərə görə fərqlilikləri də ehtiva edir. Turizm sektorunda məhsul və qiymət standartları məkan, zaman və ziyarətçidən asılı olaraq dəyişə bilər. Bu səbəbdən də turizm sektoru əmək tutumlu sektor adlanır. Turizmin başqa bir xüsusiyyəti də odur ki, gəzdiyi yerlərdə qazanc əldə etmək üçün səy göstərilir. Səfər iş tapmaq və ya biznes qurmaq kimi məqsədlərlə bağlı olmamalıdır (Birjakov I., 2017).

Turizmin digər xüsusiyyətlərini aşağıdakı kimi sadalamaq olar. Turizm müxtəlif təbii gözəllikləri və tarixi abidələri görmək, müxtəlif mədəniyyətləri tanımaq, idman məqsədləri, işgüzar səfərlər, elmi görüşlər, dost və qohumları ziyarət etmək, sağlamlıq və din kimi məqsədlərlə həyata keçirilir. Əsasən boş vaxtın qiymətləndirilməsi üçün həyata keçirilir. Özü də pul qazanmaq üçün nəzərdə tutulmayıb. 24 saatdan sonra məktəb, təhsil və ya tranzit üçün səyahət edən sənişinlər turist sayılmır. Turizm iqtisadi və sənaye fəaliyyətidir. Tələb və təklif arasındakı əlaqə iqtisadi xarakter daşıyır; Yaşayış, nəqliyyat, iaşə və əyləncə kimi sektorlardan ibarət olması onun sənaye xüsusiyyətini ortaya qoyur və digər sektorlarla əlaqədərdir. Turizm sektorundakı inkişaf kənd təsərrüfatı, sənaye və nəqliyyat kimi bu sektora logistik dəstək verən sektorların inkişafını təmin edir. Fərqli mədəniyyətlərlə ünsiyyət qurmaq, yeni insanlarla tanış olmaq kimi xüsusiyyətlərinə görə sosial keyfiyyətə malikdir. Turizm sektoru əmək tutumlu sahə olduğu üçün geniş məşğulluq sahələri yaratmaq imkanına malikdir. Turizm xidmətləri ümumiyyətlə mövsümi olaraq təklif olunur (Caspian A., 2014).

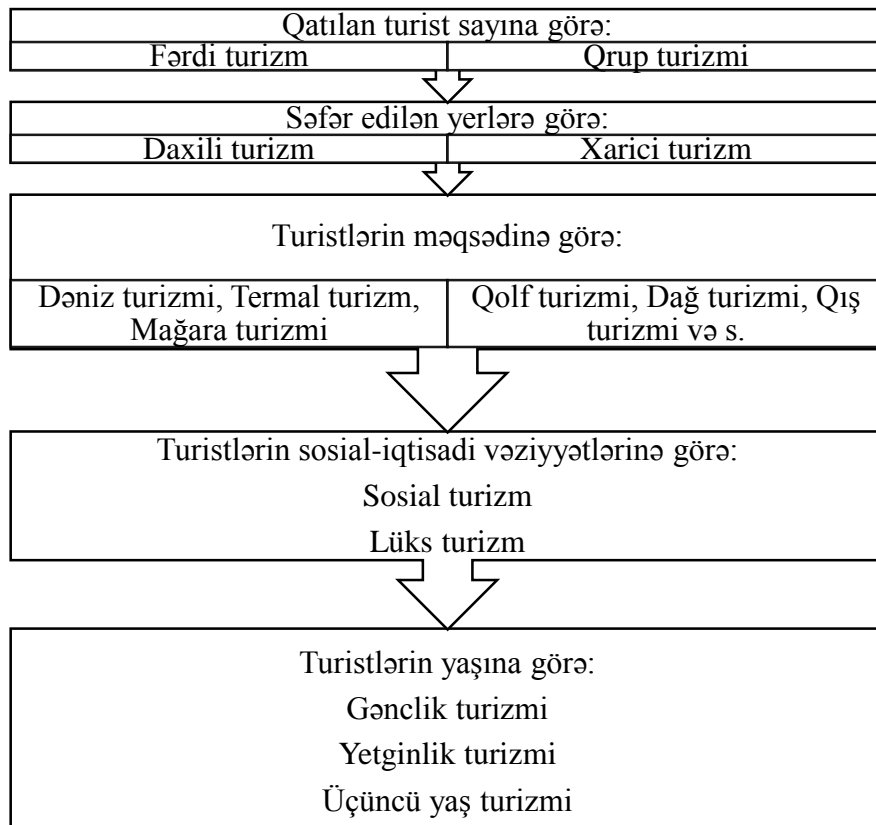
Turizm tarixi bəşər tarixinə qədər gedə bilər. İlk insanlar yaranandan bəri insanlar həm qida, həm də müxtəlif ehtiyaclarını ödəmək üçün bir yerdən başqa yerə səyahət etmişlər. Turizmin tərifinə uyğun ilk səfərlərin insanların araşdırmaq marağından gəldiyi düşünülür. İnsanların aclıq, müharibələr və təbii fəlakətlər səbəbindən yaşadıkları yerdən başqa yerlərə getdiyi də məlumdur (Tüylüoğlu, 2003).

Olimpiya Oyunları turizm tarixində mühüm məqamlardan biri kimi qeyd olunur. Qədim Yunanıstanda eramızdan əvvəl 700-cü illərdə ortaya çıxan bu idman fəaliyyətlərini izləmək üçün ətraf xalqlardan insanların bölgəyə səfər etməsi turizm tarixi baxımından çox əhəmiyyətli bir hadisədir. Romalıların çəkdiyi yollar və bu yollarda tikdikləri mehmanxanalar da tarixi prosesdə turizmin inkişafında təsirli olmuşdur. Bununla da sənişinlərin yemək, içki və yerləşmə ehtiyacları ödənilərək onların gediş-gəlişi asanlaşdırılıb, turizmin inkişafı təmin edilib. Zamanla İpək Yolu kimi ticarət yollarının inkişafı ilə dünya miqyasında bir turizm fəaliyyəti meydana gəldi (Kızılırmak və Kurtuldu, 2005: 102). Müasir turistik səyahətlər məntiqi ilə edilən səyahətlər Avropa ölkələrində böyük şəhərləri görmək istəyən insanların öz ölkələrində və digər Avropa dövlətlərində böyük şəhərləri görmək səyahətləri ilə başladı. 17-ci əsrdə bu səyahətlər geniş yayılmağa başlayanda ilk turistik kitablar yazılmağa başlandı. Məsələn, 1627-ci ildə fransız keşişinin yazdığı “Əcnəbilərə səyahət bələdçisi” kitabı buna misal ola bilər. 1670-ci ildə Avropada başlayan Grand Tour turları da qitədə turizmin inkişafında əsas amil olmuşdur. Bu dövrdə Avropa üçün böyük bir möhtəşəmliyə malik olan İstanbul bir çox turistin diqqət mərkəzinə çevrilmiş və ziyarətlərə ev sahibliyi etmişdir (Kozak A., 2008). İngiltərə turizmin və turist anlayışının ilk yarandığı yerdir. Bunun əsas səbəbi 1841-ci ildə ingilis Tomas Kukun başladığı və müasir anlamda turizm fəaliyyətinə bənzər səfərlərin ilki olan günübürlük səfərlərdir. Tarixdə ilk səyahət agentliyi 1845-ci ildə Tomas Kuk tərəfindən yaradılmışdır (Ünal Y, 2007). Avropada inkişaf edən kontinental turizm fəaliyyəti dünya müharibələri zamanı dayansa da, bu dəfə Birinci Dünya Müharibəsindən sonra insanlar döyüşdükləri ölkələrin torpaqlarına maraq göstərmiş və bu da turist səfərlərinə səbəb olmuşdur. İkinci Dünya Müharibəsi turist səfərlərinin qitədən kənarında yayılmasına səbəb oldu. İkinci Dünya Müharibəsindən sonra aviasiya fəaliyyətindəki irəliləyişlər turizmin əlçatan sahəsini daha da genişləndirdi (Civil O., 2007).

Turizmin növləri

Turizm sektoru hədəf auditoriyası və müştəri profilinə görə fərqliliklər göstərməli olduğu üçün müxtəlif turizm fəaliyyət növləri mövcuddur. Ayrı-ayrı şəxslərin səfərlərinin məqsədi ilə bağlı fərqlər ola bilər. Məsələn, bəzi insanlar sağlamlıq xidmətləri və ya təbii sağlamlıq sahələri üçün başqa yerə səyahət edə bilər, digərləri isə yalnız müxtəlif mədəniyyətləri tanımaq məqsədi ilə səyahət edə bilər. Bu səbəbdən də müxtəlif turizm xüsusiyyətlərinə görə müxtəlif turizm növləri yaranmışdır.

Cədvəl 1: Turizmin növləri

Mənbə: Kozak, 2008

İştirakçıların sayına görə turizm növləri: Turistik fəaliyyətlərdə iştirak edən insanların sayına görə turizm xidmətləri göstərmək üçün iştirakçıların sayına görə turizm növləri yaranmışdır. Bunlardan birincisi fərdi turizmdir. Bu, turizmin ən əsas növüdür. Bu, tamamilə fərdi səbəblərə və ehtiyaclara əsaslanan bir fəaliyyətdir və xidmətlər buna uyğun olaraq müəyyən edilir. Qrup turizmində fərdlər qrup halında

səyahət edirlər. Burada söhbət qrup halında səfərə çıxmaqdır. Məsələn, assosiasiya, tələbə və ya klub icması kimi birlikdə fəaliyyət göstərən komandaların turizm fəaliyyətləridir. Ona görə də onların ehtiyacları buna uyğun formalaşır. Bu səbəbdən, fərdi turistlərə uyğun olaraq bəzi fərqli xidmətlər təklif etmək lazım ola bilər. Dünyada ən çox yayılmış turizm növü qrup turizmi kimi görünür. İştirakçıların sayına görə digər turizm növü kütləvi turizmdir. Kütləvi turizm 1950-ci ildən geniş yayılmağa başlamışdır. O, tur şirkətləri tərəfindən idarə olunur və ümumiyyətlə ölkəmizdə hər şeyi əhatə edən turizm yanaşmasında görünür (Kozak A., 2008).

Səfər edilən yerə görə turizm növləri. Gəzdiyi yerə görə turizm növləri daxili turizm və xarici turizm olaraq iki yerə bölünür. Daxili turizm insanların yaşadıkları ölkə daxilində etdikləri səyahətlərdir. Xarici turizm isə insanların yaşadıkları ölkə xaricində bir yerə etdikləri səyahətdir (Avcıkurt A., 2019).

İştirakçıların məqsədlərinə görə turizm növləri İnsanlar turizm fəaliyyətlərində müxtəlif məqsədlər üçün iştirak edirlər. Turizmdə hansı məqsədlə iştirak edirlər, turizm növü də bu məqsədlə adlandırılır. Dəniz-qum-günəş turizmi, mədəniyyət və tarixi turizm, inanc turizmi, təbiət turizmi, idman turizmi, iş turizmi, alış-veriş turizmi, konqres və toplantı turizmi, yemək turizmi, sağlamlıq turizmi, istirahət və əyləncə turizmi bunlardan bəziləridir (Küçükaslan H., 2017).

İştirakçıların sosial-iqtisadi vəziyyətinə görə turizm növləri. Turizm sektoru müştərilərinin iqtisadi şərtlərini və müvafiq olaraq ehtiyaclarını ödəmək üçün müxtəlif xidmətlər təklif etmək məcburiyyətindədir. Bu səbəbdən turizm xidmətləri ilə bağlı sosial sinif və lüks sinifə aid iki fərqli anlayış ortaya çıxmışdır. Sosial sinif turizmi; İşçi, məmur, xırda esnaf, fermer və gənclər kimi iqtisadi və sosial cəhətdən çox zəngin olmayan insanların ümumi ehtiyaclarına uyğun xidmət anlayışına malik olan turizm növüdür. Yüksək gəlirli iş adamları, məşhur idmançılar və ya sənətçilər, yüksək bürokratiya və siyasi təbəqə kimi insanların xüsusi ehtiyaclarını və dəbdəbəli tələblərini qarşılamaq üçün dəbdəbəli təbəqəyə xidmət göstərən turizm növüdür (Kozak A. və digərləri, 2006).

İştirakçıların yaşlarına görə turizm növləri. Turistik səfərlər edən şəxslər yaş aralığına görə üç müxtəlif kateqoriyaya bölünür: gənclər, böyüklər və ikinci yaş turizmi. Gənclər turizmi 15-24 yaş arası fərdlər və ailələrindən ayrı səyahət edən qruplardır. Bu qrup üçün strategiyaları turizm sektoru müəyyən edir. Yetkin turizm qrupuna daxil olan insanların yaşı 26-60 arasındadır. Bu qrupa daxil olan şəxslər aktiv peşə həyatını davam etdirənlərin mümkün himayəsindədirlər. Adətən yay aylarında turistik səfərlərə çıxan şəxslərdən ibarətdir. Bu qrup üçün fəaliyyətlər böyüklər turizmi adlanır. Nəhayət, üçüncü yaş turizmi var ki, bu da ümumiyyətlə 60 yaşdan yuxarı pensiyaçılardan ibarətdir. Üçüncü yaş turizm qrupuna aid olan insanların həm gəlir, həm də vaxt baxımından imkanlara malik olması mühüm turizm potensialına malik bu insanları əhatə edir (Kozak A., 2008).

Turizm sektorunun təsirləri

Turizm fəaliyyəti tarixi prosesdə tədricən inkişaf edərək böyüyərək bu gün dünyanın ən böyük sektorlarından birini üzə çıxarır. Turizmi sektoral mənada müəyyən etmək; yerləşdirmə, yemək və içki və əyləncə kimi turistik fəaliyyətlərdə iştirak edən insanların ehtiyaclarını ödəmək üçün xidmətlər istehsal edən və bazara çıxaran bütün qurum və təşkilatlar bu sektoru təşkil edir (Çimat və Bahar, 2003: 5). Turizm sektorunun təsirlərindən biri də daxili və xarici ticarətin canlanması, nəqliyyatın inkişafı, regionlar və ölkələr arasında mədəni mübadilənin asanlaşdırılmasıdır. Turizmin təsiri ilə yanaşı turizmə də təsir edən bəzi amillər var. Ölkənin iqlim şəraiti, tarixi xüsusiyyətləri, təşkil edilən festival və yarmarkalar, siyasi sabitlik və təhlükəsizlik turizm sektoruna birbaşa təsir edən amillərdir (Karataş İ. və Babür C., 2013).

Turizmin İqtisadi Təsirləri 1950-ci ildən sonra dünya iqtisadiyyatında turizmin payı günü-gündən artmışdır. Bu, bir çox ölkələrin iqtisadi problemlərinin həlli və ölkə iqtisadiyyatının inkişafında mühüm amil kimi görünməyə başlayıb. Turizm hazırda turizm potensialı olan ölkələr üçün sənaye sahəsinə çevrilib. Son illərdə dünya üzrə turistlərin sayında və getdikləri bölgəyə buraxdıqları valyuta girişində böyük artım

müşahidə olunur (Akgül Ü., 2013). Turizm görünməz bir ixracatdır. Turistlərin getdikləri ölkədə etdikləri turizm xərcləri, malların ixracı kimi həmin ölkəyə gətirdikləri valyuta gəlirləri baxımından ixrac effekti verir (Zorin C. və Kvartalnov M., 2019). Çünki turizmdən əldə edilən bütün növ gəlirlər, turistlərə satılan bütün növ məhsul və xidmətlər əlavə ixrac hesab edilir. Turizmin artması ilk növbədə rayon əhalisinə birbaşa fayda verir. Tikinti, mebel, suvenirlər kimi sektorun inkişafında böyük töhfəsi var. İnfrastrukturun istifadəsində və inkişafında əhəmiyyətli səmərəliliyi təmin edir. Turizmin ən mühüm iqtisadi təsirlərindən biri odur ki, o, öz iqtisadi faydalılığını daha qısa müddətdə göstərə bilsin (Kozak A. və digərləri, 2008).

Turizm iqtisadi təsirlərlə yanaşı mədəni və sosial təsirləri də olan bir hadisədir. Bu, həm ölkələr arasında siyasətlərə, həm də ölkələrin daxili siyasətlərinə təsir göstərə bilər. Turizmə tək-cə iqtisadi fəaliyyət kimi baxmaq olmaz. Turistik hərəkətlər bölgənin fərqli mədəniyyət strukturları ilə görüşməsinə şərait yaratmaq baxımından mədəni dəyişikliklərə yol açmağa malikdir. İstər-istəməz, müxtəlif mədəni strukturlara malik turistlərlə ev sahibi insanlar arasında mədəni və sosial mübadilə baş verir. Məsələn, qədim sivilizasiyalara ev sahibliyi baxımından yüksək mədəni turizm potensialına malik Şərqi cəmiyyətləri ilə mədəni turizmə maraq göstərən Uzaq Şərqi və ya Qərbi xalqları bu münasibətlə bir araya gəlir. Belə ki, daha qapalı və mühafizəkar həyata alışmış Şərqi cəmiyyətləri rahat və qeyd-şərtsiz yaşamağa öyrəşmiş Qərbi və Uzaq Şərqi xalqları ilə görüşlər nəticəsində dünyaya daha çevik prizmadan baxmağa alışa bilərlər. Təbii ki, bu da bir proses daxilində baş verir (Gürbüz F., 2019).

Turizm anlayışı izah edilərkən mövzu ilə bağlı ekspertlərin fikirləri çox önəmlidir. Doksinin “Tolerantlıq yanaşması” turistlər və ev sahibi icmalar arasında əlaqələr baxımından çox əhəmiyyətli bir yanaşmadır. Doksinin sözlərinə görə, yerli əhalinin turizmə və turistlərə münasibətini dörd fərqli vəziyyətdə araşdırmaq mümkündür. Bunlar; həvəs, apatiya, diskomfort və düşmənçilik. Coşğulu qarşılanma adətən turistlər bölgəyə ilk dəfə gələndə müşahidə olunur. Bu vəziyyət həm turistləri

qarşılamaq həyəcanından, həm də onun bölgəyə gətirəcəyi qazanclardan dolayı ev sahibi camaatda ruh yüksəkliyi yarada bilər.

Bir müddət sonra bu həvəs laqeydlik ilə əvəz oluna bilər. Bu mərhələ düzgün qiymətləndirilmədikdə və lazımı araşdırmalar aparılmazsa, narahatlıq yarana bilər. Artan turistlərin tələb olunan təchizatı təmin edilmədikdə bu hallar qaçılmazdır. Planlaşdırılmamış turizm hərəkətləri də yerli xalqın təbiətinə və mədəni dəyərlərinə zərər vermək baxımından narahatlıq yarada bilər. Əgər bu mərhələlərdə problemlərin həlli tapılmasa, düşmənçilik mərhələsi başlaya bilər. Bu vəziyyətdə apatiya və narahatlıq vəziyyəti dözümsüzlük mərhələsinə çatır. Yerli əhaliyə toxunan hər bir problem turizmə aid ediləcək. Turizm ilk dəfə turizm bölgələrində canlananda yerli əhali və investorlar arasında həyəcan olur. Belə ki, qonaqpərvər yerli xalq və inkişaf edən investisiyalar sayəsində bölgəyə gələn ziyarətçilərin sayı artır. Bu artım tutumunu aşdıqda yerli əhalinin münasibətində fərqliliklər yaranacaq və sərmayələrin olmaması səbəbindən ziyarətçilərin şikayətləri artacaq. Bu, vəziyyəti tərsinə çevirə bilən amillərdən biridir.

Turizmin sosial mühitə mənfi təsirlərindən danışsaq, yerli əhalinin inanc və dəyərlərindəki dəyişikliyi buna misal göstərmək olar. İnkişaf adındakı dəyişikliklər müsbət təsir göstərəcək. Digər tərəfdən, mədəni dəyərlərin yoxa çıxması həmin bölgəni turizm bölgəsinə çevirən amillərdən birinin aradan qalxması deməkdir. Yerli xalqın dilində görünən degenerasiya, geyimlərdəki metamorfoz buna misaldır. Rayonun inkişaf tempi ilə ayaqlaşa bilmək üçün yeni tikilən işlərin bədii estetikadan uzaq konstruksiyalar kimi qurulması da rayonun ziyanıdır. Turistlərlə ayaqlaşa bilmək üçün yerli əhalinin musiqi və yemək mədəniyyətindən əl çəkərək yad musiqi və yemək mədəniyyətinə keçməsi həm də bölgənin turizm resursunun məhvi deməkdir. Rayon əhalisinin gələn qonaqlara yalnız iqtisadi qazanc qapısı kimi baxması da insani dəyərlərin itirilməsinə səbəb olur. Turistlərin yaşadıkları bölgədən uzaq olmaları nəticəsində daha rahat və həddindən artıq davranışlar da yaşadıkları

bölgədə problemlər yarada bilər. Bu, mədəni münaqişələrə səbəb ola bilər (Avcıkurt A., 2013).

Turizmin ətraf mühitə təsirləri

Turizmin böyümə sürəti artdıqca ətraf mühitə müsbət və ya mənfi təsirləri gündəndən artmaqda davam edir. İnkişafın və böyümənin çox sürətli olduğu turizm kimi vəziyyətlərdə lazımi infrastruktur işlərinin aparılması, tələblərin təmin edilməsi və lazımi tədbirlərin görülməsi ilə bağlı problemlər yarana bilər. Böyümə sürəti ilə ayaqlaşma bilməyən imkanlar nəticəsində ətraf mühitin məhvi qaçılmazdır. Şüurlu idarəçilər və istifadəçilər turizm gəlirlərinin davamlılığının turizmin mənbəyi olan təbiətlə mümkün olduğunun fərqiçindədir. Turizm düzgün və şüurlu bir quruluşda olduqda, ətraf mühiti qorumaq və gözəlləşdirmək üçün faydalı bir motivasiya vasitəsi ola bilər. Bu səbəbdən şüurlu və planlı turizm təcrübələri təbii ərazilərin, tarixi əsərlərin və mədəni sərvətlərin qorunmasını təmin edəcəkdir. Turizm ətraf mühitin pisləşməsinə səbəb olarsa, öz varlığını da təhlükə altına qoyur. Turizm ekoloji dəyərləri zənginləşdirirsə, öz davamlılığını təmin etmək istiqamətində mühüm addım atır. Bu baxımdan, turizmin təbii mühitə pisləşməsinə səbəb ola biləcək mənfi təsirləri və ekoloji zənginliyə töhfə verəcək müsbət təsirləri aşkara çıxarmaq lazımdır (İncelioğlu Y., 2016).

Turizmin ətraf mühitə müsbət təsirləri; təbiətin, tarixi yerlərin, mədəni dəyərlərin qorunması, ətraf mühitin gözəlləşdirilməsi, infrastruktur imkanlarının təmin edilməsi. Turizm turistlər üçün cəlbedici olan arxeoloji və tarixi yerlərin qorunmasına kömək edə bilər və bu ərazilərə maraq yarada bilər. Turizm mühüm təbii ərazilərin və vəhşi təbiətin, o cümlədən dəniz həyatının qorunmasına və milli və regional parkların inkişafına kömək edə bilər. Turizmin ətraf mühitə müsbət təsirləri ilə yanaşı mənfi tərəfləri də var. Resursların həddindən artıq istehlakı və tullantıların miqdarının artması nəzarətsiz istifadədə geri dönməz zərərlərə səbəb ola bilər. Hava limanlarının, marinaların və digər kurort komplekslərinin yaradılması torpağı eroziya edir. Həddindən artıq ziyarətçi axını təbii mühiti məhv edə bilər. Heyvan növlərini istisna

etməklə, ekosistemi pozur və artıq zibil və səs-küy yaradır. Ətraf mühitin çirklənməsi, səs-küy, həddindən artıq sıxlıq, həddindən artıq tutum və mədəni degenerasiya da diqqət edilmədikdə turizmin ətraf mühitə mənfi təsirləridir.

II FƏSİL. ŞƏRQİ ZƏNGƏZUR İQTİSADI RAYONUNDA TURİZMİN ƏSAS İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

2.1. Turizm sahəsində beynəlxalq təcrübənin təhlili

Dünya ölkələrində daxili turizm kifayət qədər geniş yayılmışdır. Daxili turizm, tarixi nöqtəyi-nəzərdən turizmin ilk formasıdır və müasir təcrübədə hələ də turizm fəaliyyətinin əhəmiyyətli hissəsini təşkil edir. UNWTO iqtisadçılarının məlumatına görə, pandemiya başlamazdan əvvəl qlobal daxili turizm ümumi gecələmələrin 73%-ni, gələnlərin 74%-ni və otellərdə gecələmələrin 69%-ni, gələnlərin 89%-ni və digər müvəqqəti yaşayış yerlərində gecələmələrin 75%-ni təşkil etmişdir.

Xaricə səyahət edən turistlərdən və Azərbaycana daxil olan xarici turistlərdən fərqli olaraq, daha böyük həcmdə yerli turistlər statistikada tam əks olunmur. Bu, daxili turların təşkili və həyata keçirilməsinin xüsusiyyətləri ilə əlaqədardır, çünki:

- 1) yerli turistlər dövlət sərhədini keçmirlər;
- 2) çox vaxt turistlər turizm müəssisələrinin xidmətlərindən istifadə etmirlər;
- 3) çox vaxt xüsusi tikililər müvəqqəti yerləşdirmə vasitəsi kimi xidmət edir, xüsusən turizmin müəyyən növləri (kənd, macəra, müəyyən ekoloji növlər, idman turizmi) üçün bu, praktikada norma hesab olunur;
- 4) sığorta paketinin alınmasına ehtiyac yoxdur;
- 5) tur bürolarının xidmətlərindən istifadə təcrübəsi yoxdur.

Beləliklə, sırf daxili turizmə xas olan müxtəlif aspektlərin sistemli və daha dərinə öyrənilməsi, onun gələcək inkişafının planlaşdırılması və təşkili üçün sırf daxili turizmlə bağlı proses və hadisələrin öyrənilməsinə ehtiyac var. Həmçinin, pandemiyanın yayılması ilə əlaqədar daxili turizm də məhz indiki mərhələdə kifayət qədər aktual və tələbatlıdır. Mütəxəssislərin diqqət yetirmədiyi əsas komponentlər daxili turizmin fərqli xüsusiyyətlərinin, üstünlüklərinin və Azərbaycanda daxili turizmin tənzimlənməsi tədbirlərinə beynəlxalq təcrübənin təsirinin xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsidir.

Daxili turizmin mahiyyəti ilə bağlı mövcud elmi ədəbiyyat şərhlərinin təhlili əsasında belə nəticəyə gəlmək olar ki, əksər təriflər bəzi ümumi zəminləri ehtiva edir və köklü şəkildə əks baxışlarda fərqlənir. Beləliklə, daxili turizmin mahiyyətini xarakterizə edən əsas xüsusiyyətlərə aşağıdakılar daxildir:

- məkan baxımından şəxsin daimi yaşayış yerini müvəqqəti tərk etdiyi ərazi, daxili turizm xidmətlərinin göstərilməsi və qəbulu ölkə hüdudları ilə məhdudlaşır;
- ölkənin daxili turizm xidmətlərinin istehlakçıları onun vətəndaşlarıdır;
- daxili turizm xidmətlərinin obyektləri və subyektləri arasında hüquqi münasibətlər ölkənin milli qanunvericiliyi ilə tənzimlənir.

Müvafiq olaraq, daxili turizmin mahiyyətini müəyyən edən çox mühüm məsələ ondan ibarətdir ki, daxili turizmə xidmət göstərən müəssisələrin müstəsna olaraq rezident müəssisələr olmasıdır. Çox vaxt belə fəaliyyətlərin həyata keçirildiyi ölkənin qanunvericiliyinə uyğun olaraq qeydiyyatdan keçmiş xarici şirkətlər də daxili turizmə cəlb oluna bilər: beynəlxalq turizm operatorları; Hava yolları; müvəqqəti yaşayış yerləri (yerləşdirmə); sığorta şirkətləri.

Daxili turizmi inkişaf etdirərkən müəyyən qeyd-şərtləri nəzərə almaq vacibdir, xüsusən də T.Huybersə görə, “daxili turizmin inkişafına beynəlxalq turizmə antaqonizm və ya alternativ kimi baxmaq olmaz – turizmin bu iki forması fərqlidir və birini digərinin xeyrinə nəzərdən qaçırmamaq lazımdır”, ikinci xəbərdarlıq isə “daxili turizmin inkişafı üçün vahid formulun olmaması” ilə əlaqədardır, ona görə də milli və regional səciyyəvi xüsusiyyətlər, ətraf mühit, potensial nəzərə alınmalıdır.

Son aylarda turizm sənayesi ilə bağlı araşdırmalar COVID-19 pandemiyasının turizm sənayesinə, o cümlədən daxili turizm tendensiyalarına təsirinə yönəlib. Beləliklə, araşdırmada daxili turizmin daha tez bərpa olunacağı bildirilir. Bu, xüsusilə sənayenin çoxlu sayda iş və biznesi dəstəklədiyi ölkələrdə, bölgələrdə və şəhərlərdə bərpanı stimullaşdırmaq üçün böyük şans təqdim edir. Tədqiqatçılar beynəlxalq səyahətlərin qeyri-müəyyən perspektivlərini nəzərə alaraq daxili turizmin bərpanın ilkin mərhələsində mühüm rol oynayacağına inanırlar. Buna görə də, daxili turizmin

turizm iqtisadiyyatında onsuz da əhəmiyyətli paya malik olduğu ölkələr beynəlxalq turist axımından çox asılı olan ölkələrlə müqayisədə bu sektorda daha sürətli canlanma görəcəklər.

Turizm müəssisələrinin daxili turizmə istiqamətlənməsinə töhfə verən və gələcəkdə daha da artacaq digər məsələ xarici turizmə yönəlmiş güclü turizm operatorlarının fəaliyyətinin dayandırılması (qorunması) və ya müflis olmasıdır. Bu problemlərin kəskinləşməsinə səbəb olan əsas amillər, ilk növbədə, pandemiyanın yayılması ilə əlaqədar məhdudiyyətlərin tətbiqi ilə bağlıdır. Odur ki, daxili turizmin fəaliyyəti və inkişafı ilə bağlı problemlər çox aktualdır və müvafiq reaksiya və tez bir zamanda həllini tələb edir.

Mütəxəssislər daxili turizmi xarici və daxili turizmdən fərqləndirən, həm ayrı-ayrı turistlərə, həm də turizm xidmətləri göstərən müəssisələrə aid olan müəyyən sahələr üzrə (iqtisadi, sosial, hüquqi, mədəni) qruplaşdırıla bilən fərqli xüsusiyyətləri və üstünlükləri qeyd edirlər.

Cədvəl 2: Müxtəlif əlaqə auditoriyaları üçün daxili turizmin faydalarının qruplaşdırılması

Üstünlüklər	Turistlər üçün	Xidmət göstərən şirkətlər üçün	Regionlar və bütövlükdə dövlət üçün
İqtisadi	Ümumi və fərdi xidmətlər, xüsusən də (tərəfdaş şirkətlərin xidmətləri daxil olmaqla) turizm məhsulunun nisbətən aşağı qiyməti		Müxtəlif iqtisadi proseslərdə müsbət dəyişikliklərin gücləndirilməsi (müxtəlif subyektlərin gəlirləri, büdcə gəlirləri, investisiyalar, biznesin inkişafı)
	Valyuta məzənnəsini və valyuta mübadiləsini nəzərə almağa ehtiyac yoxdur		
		Xarici tərəfdaşlarla ünsiyyət üçün əlavə xərclərə ehtiyac yoxdur	

Cədvəl 2-nin davamı

			Xarici turizmin və ümumilikdə iqtisadi proseslərin inkişafı üçün katalizator
		Hesablamalarda milli valyutanın istifadəsi	
		Biznesin daha yaxşı proqnozlaşdırılması, müxtəlif mənfi amillərin təsirinə daha az həssaslıq	
Sosial	Sosial həyatın müxtəlif proseslərinin başa düşülməsi və buna uyğun olaraq müəyyən problem və risklərin daha az ehtimalı		Müxtəlif sosial proseslərdə müsbət dəyişikliklərin gücləndirilməsi (iş yerlərinin şaxələndirilməsi və əhalinin məşğulluğunun artırılması)
	İqlim və hava şəraitinə alışmağa ehtiyac yoxdur	İstehlakçı axtarmağa və əlavə məlumat təqdim etməyə ehtiyac yoxdur	
	Oxşar / eyni yemək seçimi		Sosial gərginliyin aradan qaldırılmasına yardım etmək
	Daha geniş əhalinin cəlb edilməsi		
Hüquqi	Tanış hüquqi mühitdə qalmaq		Pasport, viza, gömrük və digər rəsmiləşdirmələrə ehtiyac yoxdur
	Pasport və viza, gömrük və digər rəsmi formaları nəzərə almağa ehtiyac yoxdur		
	Səfər təşkil edərkən beynəlxalq siyasət amillərini nəzərə almağa ehtiyac yoxdur		
Mədəni	Dövlət və ya ölkədə ümumi olan digər dildən istifadə		Adətlərin, mədəni və tarixi irsin populyarlaşdırılması, qorunması və genişləndirilməsi
	Milli adət və ənənələrin aydınlığı		
	Mədəni və tarixi prosesləri dərk etmək		
	Mədəni yüksəliş, mənəvi dünyanın zənginləşməsi		
		Tərəfdaşların korporativ mədəniyyətinin xüsusiyyətlərini anlamaq və təcrübə mübadiləsi	Regionlar arasında mədəni mübadilənin gücləndirilməsi
	Vətənpərvərlik tərbiyəsi		
	Yenidən ziyarət edilən istiqamətlər və daha uzun müddətli qalma		

Mənbə: Kozak N. (2008), s.45-46

Aparılan tədqiqatlara görə, beynəlxalq turizm kimi daxili turizm də məhdudlaşdırma tədbirlərindən ciddi şəkildə təsirlənib.

Cədvəl 3: Pandemiya şəraitində daxili turizm sahəsində tənzimləmə tədbirləri

№	Ölkə	Tənzimləmə tədbirləri
1	İrlandiya	İrlandiyada “Cəmiyyət və biznesin açılması üçün yol xəritəsi”nə əsasən, turizm sektorunun mərhələli şəkildə açılması daxili turizmin inkişafına təkan vermək məqsədi daşıyır.
2	İslandiya	Xilasetmə tədbirləri əvvəlcə daxili səyahət kuponlarını və daxili reklam kampaniyasını əhatə edirdi. Bundan sonra yaşayış vergisinin ödənilməsi və yığılması 31 dekabr 2021-ci ilə qədər dayandırılmış, 18 yaşdan yuxarı sakinlər isə daxili xərclər üçün hökumətdən 1,5 milyard ISK çeki almışdılar. Bu təşviqat İslandiya Səyahət Sənayesi Assosiasiyaları ilə əməkdaşlıq çərçivəsində həyata keçirilmişdir.
3	Yeni Zelandiya	1. Tranzit Turizm Proqramı bizneslərin yerli və Avstraliya bazarlarına keçməsi üçün məsləhət və dəstək verməkdədir. 2. Strateji turizm aktivlərinin mühafizəsi proqramı. Bu fond Yeni Zelandiyanın daxili turizm təkliflərində mühüm rol oynayan əsas turizm aktivlərini müəyyən edəcək və onları lazımı mühafizə və yardımla təmin edəcək.
4	Finlandiya	Müxtəlif maliyyə təşkilatlarının iştirak etdiyi "Finlandiyaya getmək üçün 100 səbəb" kampaniyası daxili turizmi gücləndirir.
5	Avstraliya	Avstraliya hökuməti bir sıra iqtisadi stimullaşdırıcı paketlər elan etdi. Daxili turizmi dəstəkləmək üçün xüsusi tədbirlərə aviasiya dəstəyi (daxili aviaşirkətlər), turistik yerlər üçün ödənişlərdən azad edilməsi (milli parklara səfərlər) daxildir.
6	Çexiya Respublikası	Hökumət turizm sənayesinin nümayəndələri ilə əməkdaşlıq edərək daxili turizmin bərpaasını maliyyələşdirmək üçün alət hazırlayıb. Proqram, işçilər və öz-özünə işləyən şəxslər üçün Çex Respublikasında qalmaq üçün tətillə vauçerlərinə əsaslanır.
7	Bosniya və Herseqovina	Ticarət və İqtisadi Əlaqələr Nazirliyi turizm sektorunun stimullaşdırılması, yeni məhsulların təşviqi və inkişafı, eyni zamanda beynəlxalq turistlərin cəlb edilməsi və daxili turizmin inkişafına diqqətin yönəldilməsi məqsədilə turizm sahəsində peşəkar assosiasiyalarla proqramın hazırlanması və həyata keçirilməsini əlaqələndirir. Nazirliyin tövsiyəsi, pandemiyanın yaratdığı şəraitdə daxili turizm potensialını canlandırmaq istəyən vətəndaşlara yerli istiqamətlərə səyahətin vacibliyini sübut etmək üçün yerli turistik məkanları təbliğ etməkdir.
8	Bolqarıstan	Turizm Nazirliyi daxili turizmi təşviq etmək üçün kuponlar paylamışdır. Digər mühüm uzunmüddətli tədbir isə turistlərin maraqlarını qorumaq üçün Zəmanət Fondunun yaradılmasıdır.

9	Macarıstan	Turizm Agentliyi daxili turizm tələbini artırmaq üçün bir neçə turist video kampaniyasına başlamışdır.
10	Koreya	Daxili Turizm Tələbinin İnkişafı Proqramı: daxili səyahət və turizm üçün kuponlar verməklə yerli turizm xərclərinin təşviqi; kiçik şirkətlərin işçilərini qismən dövlət tərəfindən subsidiyalaşdırılan bayram mükafatları ilə təmin edən bayram bonusu subsidiya proqramının artırılması (müəyyən edilmiş məbləğin 25%).
11	Tayland	Taylandın Turizm Agentliyi (TAT) turistlərin sayını artırmaq, eyni zamanda qalma müddətini artırmaq üçün daxili turizmi təşviq etmək üçün bir sıra layihələr hazırlamışdır.
12	Kenya	Turizm qiymətləri, xüsusən də vəhşi təbiət safariləri keniyalıların əksəriyyəti üçün çoxdan yüksək olub. Hökumət vətəndaşlar üçün milli parklara və qoruqlara giriş haqlarının azaldılması, ölkə daxilində hərəkət məhdudiyyətlərinin yumşaldılması və özəl turizm şirkətlərindən qiymətlərin aşağı salınmasını tələb etmək kimi siyasətlər tətbiq edilmişdir.

Mənbə: Ezgi Seçkinler Bingöl (2021), s.39-54

Buna görə də, tədqiqatın nəticələri göstərdi ki, hazırda daxili Azərbaycan turizminin tənzimlənməsi və dəstəklənməsi tədbirləri müxtəlif ölkələrin hökumətləri tərəfindən həyata keçirilən oxşar tədbirlərlə əsasən üst-üstə düşür. Buna görə də, pandemiya böhranı ölkələrin daxili turizm siyasətlərinə kompleks yanaşmanın təcili ehtiyacını vurğulayır ki, pandemiyanın təsirlərini yumşaltmaq üçün tənzimləyici tədbirlərlə birlikdə uzunmüddətli bərpa və stimullaşdırıcı tədbirlər ardıcıl olmalı və ümumi turizmi tamamlamalıdır.

Araşdırmanın nəticələri göstərdi ki, müxtəlif ölkələrin hökumətləri daxili turizmi təşviq etmək üçün səylərini müxtəlif kampaniyalara yönəldiblər. Amma perspektivlər o qədər də ürəkaçan deyil. Məsələn, Böyük Britaniyada VisitBritain tərəfindən hazırlanmış daxili turizmə qısamüddətli təsirin bir neçə simulyasiya edilmiş ssenarisi onun perspektivləri ilə bağlı qeyri-müəyyənliyi əks etdirir. Daxili turizm üçün ilkin qiymətləndirmə turist xərclərinin (gündüz və gecə səfərləri) 24% azalacağını proqnozlaşdırır; Bu, 22,1 milyard funt-sterlinqə ekvivalentdir və mütləq ifadədə beynəlxalq xərclərin proqnozlaşdırılan itkisindən yüksəkdir.

Bununla belə, ekspertlərdən birinin fikrincə, "daxili turizm yaxın perspektivdə turizm sektorunu bərpa etmək və dəstəkləmək üçün əsas şans təqdim edir. Daxili turizm axınlarına insanların hərəkətinə qoyulan məhdudiyətlər güclü təsir göstərmiş, lakin artımı gözlənilir. Mühafizə tədbirləri aradan qaldırıldıqdan sonra daha da sürətlə yaxşılaşma baş verəcəkdir". Bununla belə, daxili turizm çətin ki, beynəlxalq turist axınındakı azalmanı kompensasiya etsin, xüsusən də beynəlxalq bazarlardan çox asılı olan istiqamətlər üçün bunu qeyd edə bilərik. Sənayenin bir çox biznesi dəstəklədiyi ölkələr, bölgələr və şəhərlərdə bunun əhəmiyyətli makroiqtisadi təsirləri olacağı aşikardır.

Aparılan araşdırmalara və dünya təcrübəsinə görə, daxili turizmin erkən bərpasını dəstəkləmək və təmin etmək üçün təklif olunan yardım paketlərinin miqyası böyükdür və bütün turizm tədarük zəncirində bütün ölçülü biznesləri əhatə edir. Məsələn, Avstraliyada Aviasiyaya Yardım Paketi sənayeyə tətbiq edilən müxtəlif dövlət rüsumlarının, o cümlədən aviasiya yanacağına aksiz rüsumu, yerli aviasiya əməliyyatları üçün rüsumlar, yerli və regional aviasiya təhlükəsizliyi rüsumlarının ödənilməsinə və ləğvini nəzərdə tutur - ümumi dəyərin 715 milyon AUD olduğu qiymətləndirilir.

Mütəxəssislər qeyd edirlər ki, əsas problem pandemiyanın təsirinin azaldılması tədbirlərini daxili turizmin bərpası və stimullaşdırılması üçün daha uzunmüddətli tədbirlərə necə çevirməkdir ki, bu da sektorun və xüsusən də bu sektorun bərpasına daha effektiv dəstək verə bilər. Qeyd edilən vəziyyət ölkələr üçün çətin vəziyyətdədir, lakin turizm sisteminin fəaliyyətinin bərpası üçün açardır. Turizm biznesinin ehtiyaclarını daha yaxşı ödəmək üçün cari tədbirlərdə hansı düzəlişlərə ehtiyac olduğuna da diqqət yetirmək lazımdır.

Koronavirus pandemiyasının təsiri bütün turizm ekosisteminə hiss olunur və yeni və köhnə daxili turizm istiqamətlərinin açılması birləşmiş yanaşma tələb edir. Turizm müəssisələri və işçiləri bütün iqtisadiyyat üçün stimül paketlərindən faydalanır və bir çox hökumətlər də daxili turizm üçün xüsusi tədbirlər tətbiq edirlər.

Hökumətlər və turizm sənayesi hazırda səylərini səyahət məhdudiyyətlərini aradan qaldırmağa və likvidliyi qorumaq üçün vəsait əldə etmək, təhlükəsiz səyahət üçün yeni sağlamlıq protokollarını tətbiq etmək və turizm bazarlarını şaxələndirməyə kömək etmək üçün turizm biznesləri ilə işləməyə yönəlmişdir; turist inamının bərpası və tələbin stimullaşdırılması; istiqamətləri bərpa etmək, innovasiyaları və investisiyaları təşviq etmək və turizm sektorunu yenidən nəzərdən keçirmək üçün hərtərəfli turizmin təkmilləşdirilməsi planlarını hazırlamaqda davam edir.

Tədqiqat göstərir ki, xarici ölkələrdə daxili turizmin tənzimlənməsi üçün müəyyən tədbirlərdən istifadə etmək tövsiyə olunur ki, onların effektivliyi daxili turizmin inkişafında, Azərbaycanda turizm sənayesinin inkişafında müəyyən nailiyyətlərlə təsdiqlənir ki, tarixi, hüquqi və mədəni xüsusiyyətlər nəzərə alınmalıdır.

2.2. Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunda iqtisadi potensial və turizmin mövcud vəziyyəti

Bildiyimiz kimi Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunu Kəlbəcər, Laçın, Qubadlı, Zəngilan və Cəbrayıl rayonları əhatə edir. Bu iqtisadi rayona daxil olan ərazilər tarixən yüksək potensialları turizm mərkəzləri olmaqla seçilmişdir. İşğaldan azad edilmiş Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayon əhalisinin sayı 1 yanvar, 2021-ci il tarixli məlumat əsasında 343,5 min nəfərdir. Ərazi üzrə əhali sıxlığı isə 1 km² 46 nəfər təşkil edir.

Statistika komitəsinin 2020-ci il sonu hesabatına əsasən Azərbaycanda iqtisadi rayonlar üzrə dövlətin mühafizəsində olan daşınmaz tarixi-mədəniyyət abidələrinin bölgüsü statistikasını qeydə alınmışdır (Cədvəl 4).

Cədvəl 4: 2020-ci ilin sonuna “Azərbaycan Respublikasının Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu üzrə dövlətin mühafizəsində olan daşınmaz tarixi-mədəniyyət abidələrinin əhəmiyyəti”nə görə bölgüsü

Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu	Dünya əhəmiyyətli		Ölkə əhəmiyyətli			Yerli əhəmiyyətli			
	arxeoloji	memarlıq	Arxeoloji	memarlıq	bağ-park, monumental və xatirə abidələri	arxeoloji	memarlıq	bağ-park, monumental və xatirə abidələri	decorative, tətbiqi sənət abidələri
	1	4	42	27	-	16	101	9	17
Cəbrayıl rayonu	1	2	16	-	-	9	12	2	1
Kəlbəcər rayonu	-	2	4	14	-	-	14	1	5
Qubadlı rayonu	-	-	11	5	-	-	22	2	2
Laçın rayonu	-	-	8	3	-	3	47	3	9
Zəngilan rayonu	-	-	3	5	-	4	6	1	-

Mənbə: Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi saytı, <https://www.stat.gov.az/source/tourism/> (2022)

Cədvəl 4-də 2020-ci ilin sonuna Azərbaycan Respublikasının Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu üzrə dövlətin mühafizəsində olan daşınmaz tarixi-mədəniyyət abidələrinin əhəmiyyətinə görə bölgüsü göstərilmişdir. Cədvələ əsasən deyə bilərik ki, Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunda dünya əhəmiyyətli 4 memarlıq və 1 arxeoloji tarixi-mədəniyyət obyektı vardır. Eləcə də sözügedən iqtisadi regionda ölkə əhəmiyyətli ümumilikdə 42 arxeoloji və 27 memarlıq abidəsi vardır. Yerli əhəmiyyətli arxeoloji 16, 101 memarlıq, 9 bağ-park, monumental və xatirə abidələri və 17 dekorativ, tətbiqi sənət abidələri mövcuddur. İqtisadi rayon ərazisində dünya əhəmiyyətli tarixi-mədəniyyət abidələrinin olması rayon ərazisinin turizm potensialından xəbər verir. Dünya əhəmiyyətli tarixi-memarlıq abidələri Cəbrayıl və Kəlbəcər rayonları ərazisində yerləşir.

Kəlbəcər rayonu sahəsi 3050 km²-dir və böyük iqtisadi potensiala malikdir. İşğal edilmədən öncə statistik məlumatlara əsasən Kəlbəcər rayonunda 145 kənd, 1 şəhər və 1 qəsəbə olmaqla ümumilikdə 147 yaşayış məntəqəsi mövcud idi. Tarixi sübutlar göstərir ki, Kəlbəcər rayonu ölkə iqtisadiyyatında xüsusi yerə malik ərazilərdən biri olmuşdur. Belə ki, Azərbaycanda ən böyük və əhəmiyyətli qızıl yataqları məhz Kəlbəcər rayonunun payına düşmüşdür. Burada Söyüdlü, Tutxun, Ağduz Dağ və digər bir sıra qızıl yataqları mövcud olmuşdur ki, ehtiyat resurslarına görə Söyüdlü qızıl yatağı ilk sıradadır. Bu yatağın ümumi ehtiyatları 115 tondan çox olaraq qiymətləndirilir. Digər yataqlarda isə, məsələn Tutxun qızıl yatağı və Ağduzdağ qızıl yatağındakı ehtiyat resurslar 15 ton olaraq qiymətləndirilir. Qamışlı, Ağyataq, Ağqay, Levçay, Çorbulaq qızıl yataqların isə min ton və daha artıq civə ehtiyatları mövcuddur.

Kəlbəcər rayonunun ərazisinin böyüklüyü burada kənd təsərrüfatının bir sıra fərqli sahələrinin inkişafı üçün əlverişli şərait yaradır. Bu səbəbdən deyə bilərik ki, yüksək turizm potensialı rayon ərazisində qısa zamanda işğaldan öncəki və daha yüksək iqtisadi aktivliyi təmin etməyə imkan verəcəkdir. Mədəniyyət nöqtəyi nəzərindən deyə bilərik ki, Kəlbəcər ən qədim insan məskənlərindən hesab olunur. Həmçinin, Kəlbəcər rayonu bütün Qafqazda tarixi, mədəni, qış, yay, müalicəvi və dini turizm potensial və imkanları ilə seçilən ən böyük bölgələrdən biridir.

Kəlbəcər rayonunun sənaye imkanları yetəri qədər yüksəkdir. Kəlbəcər rayonunun qeyri-filiz faydaları qazıntıları ilə zəngin olmağı onu digər ərazilərdən fərqləndirən əsas xüsusiyyətlərdən biridir. Burada mərmər və nefroid ehtiyatları ilə birlikdə bir sıra ehtiyatlara sahib yataqlar mövcuddur.

Rayon məhsul istehsalına görə Statistika Komitəsinin təqdim etdiyi məlumatlara əsasən təxminən 56 milyon manalıq məhsul/mal istehsalı olmuşdur. Rayonun 30 ilə yaxın müddət ərzində işğalda olması onun potensialından düzgün və dolğun istifadə edilməsini məhdudlaşdırmışdır.

Təəssüf hissi ilə qeyd etməliyik ki, 30 ilə yaxın işğal müddəti ərzində Kəlbəcər rayonunda yerləşən bütün obyektlər, bir sözlə infrastruktur erməni vəhşiliyinin qurbanı olmuş və ərazidə yerləşən təbii, filiz və qeyri-filiz ehtiyatlar heç bir hüquqi əsas olmadan mənimsənilmişdir. Əraziyə dəyən ziyan qiymətləndirilmiş və ən az 10 mlrd. USD olduğu məlum olmuşdur. Hüquqi formada əraziyə dəyən ziyanın aradan qaldırılması üçün qarşı tərəfə təminat tələbi irəli sürülmüşdür. Lakin qeyd edə bilərik ölkə rəhbərliyinin üstün siyasəti nəticəsində artıq Kəlbəcərdə, eləcə də Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş ərazilərində quruculuq və bərpa işlərinə başlanılmış və uğurla davam etdirilir. İşğaldan azad edilmiş ərazilərimizə yenidən həyat verilir.

Azərbaycanın cənub-qərbində, Kiçik Qafqazda yerləşən Laçın rayonu ölkəmizin füsunkar guşələrindən biridir. İnfrastruktur nöqtəyi nəzərdən şərq tərəfdən Xocalı, Xocavənd və Şuşa ilə, şimal tərəfdən Kəlbəcər rayonu, cənub tərəfdən Qubadlı rayonu ilə, qərb tərəfdən isə Ermənistanla sərhəddə yerləşir. Böyük strateji əhəmiyyətə malik olan sözügedən rayon Azərbaycan Respublikasının ən qədim insan yaşayış məskənlərindən bir olaraq tanınır.

Laçın rayonunun ərazisi bir zamanlar Zəngəzur qəzasına və əsas Qarabağ xanlığına daxil olub. Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonuna daxil olan Laçın rayonu ərazisində "Qaranlıq kaha", "Bayqara" mağaraları Mirik kəndinin ərazisində, Hoçaz kəndində isə mağara məbədi yerləşir. Ərazidə IX-XVII əsrlərə məxsus çoxsaylı su dəyirmanları, "Məlik-Əjdər" türbəsi "Ağoğlan" qəsri, "Dəmrovlı Pir" Məbədi, "Uşaq" qalası, "Kar kümbəz" və həmçinin X-XIX əsrlərə məxsus birtəgəl və ya ikitəgəl körpülər də var. Xanlığın və Zəngəzur qəzasının tərkibinə daxil olan olan bu ərazilərdə 1930-cu ildə Laçın müstəqil inzibati rayon olaraq yaradılmağa başlanılıb.

Laçın şəhəri 1930-cu ildən etibarən rayon mərkəzi olmuşdur və daha əvvəl Abdallar olaraq adlandırılmışdır. Rayon adı məşhur Azərbaycan yazıçısı Tağı Şahbazi sayəsində dəyişdirilmişdir. Rayonun adının yaxınlıqda yerləşən dağ adından götürüldüyü məlum olmuş və mənası məğrurluq deməkdir. Ümumilikdə 127 yaşayış

məntəqəsi olan ərazidə 125 kənd, 1 şəhər və 1 qəsəbə vardır. Laçın rayonunun ümumi sahəsi 1835 km²-dir.

Laçın rayonu Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən 1992-ci il, may ayının 18-də işğal olunmuşdu. Laçın dəhlizi vasitəsilə rayona daxil olan düşmən qüvvələrinin böyük hissəsi işğalı reallaşdırmağa nail olmuşdurlar. Şuşadan sonra işğal olunmuş ikinci ərazi məhz Laçın rayonu olmuşdur. Belə olduqda, yəni Laçın rayonunun işğal olunması coğrafi baxımdan ölkə ərazisi ilə Qarabağın əlaqəsini kəsmiş, beləcə digər ərazilərimiz 2020-ci il tarixinədək düşmən tapdağı altında qalmışdır. Bu ərazinin işğalı Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün sarsıdıcı zərbə olmuşdur. Erməni mənfurluğu nəticəsində Laçın əhalisi burada etnik təmizləməyə məruz qalmışdır. Statistik məlumatlara əsasən, 300 nəfərdən artıq mülki və hərbi şəxs həyatının itirmiş və itkin düşmüşdür. İşğal dövrü ərzində 79.1 min nəfər rayon əhalisi isə məcburi köçkün kimi respublikanın müxtəlif ərazilərində yerləşdirilmişdir.

Strateji əhəmiyyətə malik olan Laçın rayonunda zəngin həm filiz, həm də qeyri-filiz yataqları, inşaat və tikinti materialları, əlvan daşlar, tikinti daşı və sement, üzlük daşları ilə yetərinə zəngindir. Laçın rayonunda sənaye əhəmiyyətli civə yataqları olan Sarıbulaq, Narzanlı, Gilgəzçay; mineral yataqlar olan Dəlikdaş, Narzanlı, Çorman və Qarabəyli; əlvan daş yatağı isə Ahnəzər yüksək ehtiyat resursları və potensialı ilə qiymətləndirilir.

Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonuna daxil olan yüksək potensialı, zəngin təbiət və təbii sərvətləri ilə seçilən rayonlarda biri də Qubadlı rayondur. Bu rayonun ərazisindən keçən Bazarçay düz şəhərin ortasından keçir, ümumilikdə 2 böyük çay rayon ərazisindən keçir. Digər ikinci böyük çay isə Həkəri çayıdır. Bu çay nəinki Qubadlı rayonu, eləcə də Azərbaycan üçün əvəzsiz sərvətdir. Bu çaylarla yanaşı, Bəsitçay, Tərtərçay da rayonun ərazisindən keçən çaylardandır ki, bu çaylar uzun illər düşmən tapdağı altında olmuşdur. Yüksək turizm potensialına sahib Qubadlı rayon ərazisi meşələri, bulaqları, gözəl təbiəti ilə bura səyahət edən turistləri cəzb edir.

Bu ərazidə turzimin inkişafına şərait üçün yetəri qədər arxeoloji, tarixi, mədəni obyektlər var. Qubadlıda Bərgüşad çayı üzərində yerləşən Laləzar körpüsü (1867), Hacı Bədəl körpüsü tarixi-memarlıq abidələridir. Adı qeyd edilən bu körpü XIX əsrə aiddir və rayonun Dəmirçilər kəndi ərazisində yerləşir. Körpü tağbənd formasında tikilmişdir. Bunun səbəbi isə Ağa çayının yaz aylarında daşması nəticəsində körpünün dağılmamasıdır. İnşa zamanı tikinti materialı olaraq yumurtadan, tuf daşından və əhəngdən istifadə edilmişdir.

Həmçinin burada Məmər, Dondarlı və Dəmirçilər kəndində yerləşən məscidlər, türbələr, müalicəvi bulaqlar, alban abidələri, qala və qədim tikililər mövcuddur. Məmər kəndində yerləşən bu məscid işğal illəri ərzində anbar və zirzəmi kimi istifadə edilmişdir. Azərbaycanın XVII-XVIII əsr memarlıq abidəsi kimi tanınır. Məscidin yenidən bərpası yaxın illər ərzində nəzərdə tutulur.

Türbələrdən məşhur Gürcülü türbəsini misal göstərə bilərik. Gürcülü türbəsi Azərbaycanın səkkiş guşəli türbəli arasında XVII-XVIII əsrə aid ən unikal türbələrdən biridir və bir sıra xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir.

Şirinsulu müalicəvi bulaqlardan Sarıbulaq, Paşabulaq və Şirinbulağı qeyd edə bilərik. Turizm potensialı olan bu ərazidə yerləşən müalicəvi bulaqlar bir sıra xəstəliklərin müalicəsində əvəzsiz vasitə kimi istifadə edilir. Burada yerləşən Sarı bulaq sarılıq xəstəliyi üçün dərman vasitəsi kimi istifadə edilə bilər.

Burada yerləşən qəbir daşları və qoç heykəllər Qubadlının simvolları hesab olunurlar. Qədim alban abidələri, xüsusilə VI-VII əsrlərə aid olan tikililər xüsusilə seçilir. Lakin böyük təəssüf hissi ilə qeyd etməliyik ki, bu əraziyə aid olan sadalanmış tarixi memarlıq obyektləri erməni vəhşiliyinin qurbanı olmuşdur və amansızlıqla dağıdılaraq yarasız hala gətirilmişdir.

Meşəlik və yaşıllıq əraziləri ilə seçilən Qubadlı rayonu ərazisi “yaşıl turizm” üçün əlverişlidir. Qubadlı rayonunun kəndləri meşəlik ərazilərdə yerləşir. Bu meşələrə nümunə olaraq Qayalı, Eyvazlı, Müskanlı, Seytas və digər kəndləri göstərə bilərik. Həmçinin Bərgüşad çayının sahili boyu ərazilər yaşıllığı və mənzərəsi ilə seçilir ki,

bura da “yaşıl turizm” həvəskarları üçün potensial turizm əraziləridir. Meşəlik ərazilərin üstünlük təşkil etməsi burada “yaşıl turizm” ilə yanaşı, “çadır turizmi”nin də inkişafına şərait yaradır. Turistlər üçün bu əraziləri görmək, burada gecələmək, rayonun tarixi ilə tanış olmaq olduqca cəlbedici olacaqdır.

Qubadlı rayonu 30 ilə yaxın müddətdir ki erməni vəhşiliyinin qurbanı olmuşdur. Ölkə başçısının üstün siyasəti və ordumuzun qüdrəti nəticəsində işğal altında olan torpaqlarımız artıq azaddır. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə yenidənqurma tədbirləri turistik ərazilərin bərpasına şərait yaradacaqdır. Dövlətimiz tərəfindən turizmə göstərilən qayğı özünü bu ərazilərdə xüsusilə biruzə verəcək və turist axını əvvəlki tempinə geri qayıdacaqdır. Ölkə başçısı İlham Əliyev bildirmişdir ki, Qubadlı rayonu ərazisi ən son müasir texnologiyalarla yenidən qurulacaqdır. Onun təbiəti və tarixi geri qaytarılacaqdır. Qubadlı rayonu ilə bağlı layihələr planı hazırlanmış və ən qısa zamanda reallaşdırılması üçün işlərə başlanılması nəzərdə tutulmuşdur. Yenidənqurma layihələri ilə bağlı ictimaiyyətə məlumat veriləcəkdir.

Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunun iki ölkə ilə qonşu dəhlizlərə sahib olan Zəngilan rayonu xarici ticarət əlaqələrinin qurulması və davam etdirilməsi üçün əvəzsiz imkanlara sahibdir. Zəngilan rayonu tranzit xüsusiyyətə malikdir. İran İslam Respublikası ilə sərhəd ərazidə yerləşməsi Zəngilan rayonunun iqtisadiyyatına töhfə verir. Həmçinin Zəngilan rayonu Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunun ikinci böyük sənaye əhəmiyyətli rayonu hesab edilir (birinci Kəlbəcərdir). Bu ərazidə resurs potensialı olduqca yüksəkdir. Qızıl yataqlarının resurs ehtiyatı 6.5 ton, mis yataqlarının resurs potensialı 3 min ton, mərmərləşmiş əhəng daşı resurs ehtiyatı 6 mln 618 min m³, Zəngilan əhəng daşı resurs ehtiyatı 129 mln ton, resurs ehtiyatı 6 mln 24 min t olan qırma daş, ümumi resurs ehtiyatı təxminən 29 mln m³ olan kərpic və kirəmitə yararlı olan Zəngilan gili, resurs ehtiyatı 17 mln 367 min m³ olan qum və çınqıl yataqları burada mövcuddur. Zəngilanda bu yataqların olması və rayon ərazisinin işğal altında olmasından istifadə edən mənfur düşmən bu ehtiyatlar

nəticəsində mineral ehtiyatların ixracı ilə məşğul olan ölkə kimi özünü qələmə vermişdir.

İqtisadi cinayətkarlığa əl atan ermənilər Azərbaycan Respublikasına məxsus ərazilərdən hasil etdikləri mineral və təbii ehtiyatları Rusiyaya, eləcə də Avropa ölkələrinə ixrac edərək saxtakarlıqla məşğul olmuşdurlar. Bunu eyni zamanda Ermənistanın ticari balansını tədqiq edən zaman da görə bilərik ki, ölkə iqtisadiyyatını ayaqda tutan əsas aparıcı amil mineral və təbii ehtiyatların ixracı vasitəsilə mümkündür. İxrac edilən malların mənşəyinin dəyişdirilməsi iqtisadi cinayətkarlıq hesab edilir. Bu haqda qanun Aİ qanunvericilik normalarında da öz əksini tapmışdır və mənşəyi dəyişdirilmiş malların alınması hüquqi əsasda qanunsuzdur. Bu kimi halların qarşısının alınması üçün ticarət sanksiyaları tətbiq edilir. Bu tədbirlərə rəğmən mənfur qonşularımız ixrac olun malların mənşəyini dəyişərək, saxtalaşdıraraq Ermənistan ərazisi kimi qələmə vermişdirlər. İxracın reallaşmasının səbəbi isə Azərbaycana məxsus yataqların işlənməsində əli olan onlarla xarici erməni birləşmiş diasporası tərəfindən idarə edilir. Bu şirkətlərə “Armenian Copper Program”, “Sterlite Gold Ltd”, “Base Metals”, “Sirkap Armenian”, “Manex and Valex” və digər bu kimi xaricdə fəaliyyət göstərən onlarla şirkət aiddir.

Zəngilan rayonunun turizm potensialı onun coğrafi müxtəlifliyinin və təbii zənginliyinin bariz nümunəsi malik olmasıdır. Qoz və digər bir sıra qiymətli ağaclar, həmçinin şərq çinarları bu zonada yerləşir ki, həmin ağacların Avropada misli yoxdur. Zəngilan rayonu ərazisində bir sıra nadir floranı özündə birləşdirən Bəsitçay qoruğu yerləşir ki, bu qoruqda yaşı 500, uzunluğu isə 12 km-ə qədər uzanan çinar meşəliyi yerləşir. Bəsitçay qoruğu 1974-cü ildə ölkənin işğal olunmuş Zəngilan rayonu ərazilərində, cənub qərbdə, Bəsitçayın dərəsində yaradılmışdı. Bəsitçay qoruğun sahəsi 107 ha-dır. Burada yerləşən bəzi flora növləri "Qırmızı Kitab"a daxil edilmişdir ki, bunlardan biri də qoruqda saxlanılan “Şərq Çınarı”dır. Təəssüf hissi ilə qeyd etməliyik ki, nəsli tükənməkdə olan bu ağac iqtisadi cinayətin qurbanı olmuşdur. Belə

ki, ağac ermənilər tərəfindən kəsilmiş, oduncaq hissəsi müxtəlif məqsədlər üçün istifadə edilmişdir.

Azərbaycan Respublikasına məxsus olan resurslara qarşı faşist siyasətin nümunəsi olaraq Zəngilan rayonu ərazisində istismar edilən təbii sərvətlərimizi, turizm potensialını, tarixi-memarlıq abidələrini, sənaye sahələrini və digər sadalananları göstərə bilərik. Torpaqlarımızın işğal altında olduğu müddət ərzində Ermənistan vandalizminin işğalçılıq siyasəti nəticəsində hasilatı mümkün olmayan və çox çətin olan təbii sərvətlər, ehtiyatlar, resurslar mənfur qonşularımızın kriminal fərdləri tərəfindən hasil edilərək digər ölkələrə mənşəyi dəyişdirilmiş formada ixrac edilmişdir. Erməni cəmiyyəti bilməlidir ki, 30 ilə yaxın işğal altında olan torpaqlarımızda istismar olunan ehtiyatlardan əldə edilən mənfəət heç bir vaxt monoetnik erməni milləti arasında paylaşılmamış və bölüşdürülməmişdir. Ancaq öz şəxsi mənafeyə xidmət edən şəxslərin qanunsuz satış şəxsi yığım və eləcə də sərvət toplaması qeyri-qanuni və hüquqi cəhətdən cinayətin predmetidir.

2.3. Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunda turizmin inkişafının nəzəri və praktiki əhəmiyyəti

Turizmin bir çox növlərinin inkişafını ehtiva edən Azərbaycanın dilbər guşəsi olan Qarabağda ov turizminin, sağlamlıq turizminin, eko turizmin, qış turizminin və dağ turizminin yaradılması üçün bütün imkanlar mövcuddur. Tədqiqatın əsas obyektini təşkil edən Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu üçün Azərbaycan Respublikasının Dövlət turizm agentliyi tərəfindən bir sıra layihə və strategiyalar hazırlanmışdır. Ümumilikdə qeyd etdiyimiz turizm növləri ilə yanaşı Kəlbəcərdə xüsusilə qış və həmçinin sağlamlıq turizminin inkişafı rayonunun inkişafına xüsusi töhfə verə bilər. Dövlət Turizm Agentliyinin layihələrindən birinə əsasən Ağdamda müharibənin qalıqlarının sərgi kimi nümayiş etdirilməsi, mədəniyyət ocağı olan Şuşada bayram və festivalların keçirilməsi turislər nöqtəyi-nəzərindən maraqlı hesab edilə bilər. Layihələrdən bəziləri Xocavənd, Suqovuşu əhatə edir. İqtisadi rayonun

ərazisində yerləşən Hadrut və Tuğun əhəmiyyətli şərab marşrtuna salınması məqsədəuyğun hesab edilir. Rayon ərazisində yerləşən qədim mağaralar da turistik obyekt kimi əvəzsiz hesab edilir. Bu mağaralara dünyaca məşhur qədim Azıx mağarasını və Tağlar mağarasını nümunə göstərmək olar.

Məlumdur ki, işğal nəticəsində rayon ərazisinə ciddi zərər yetirilmiş və tarixi memarlıq abidələrimiz məhv edilmiş və dağıdılmışdır. Əsasən də işğalın bariz nümunələrini Laçın rayonu ərazisində görmək mümkündür. Laçın rayonu ərazisində 134 müəssisə və idarə, 478 ticarət obyekt, 216 mədəniyyət obyekt, 2 internat məktəbi, 2 peşə məktəbi, 4 musiqi məktəbi 3 avtomobil istehsal müəssisəsi, 143 tibbi məntəqə, 29 rabitə məntəqəsi, 100 təhsil müəssisəsi tamamilə məhv edilmişdir. Həmçinin bu siyahıya qədim alban məbədi, Əjdər türbəsini, məscidləri və kəndin qədim qəbristanlığını aid etmək mümkündür. Laçın rayonunda yerləşən Tarix muzeyi işğalçılar tərəfindən talan edilmiş (xüsusilə, burada qorunan qədim gümüş, qızıl sikkələr) və dağıdılmışdır. Qeyd etməliyik ki, vaxtilə işğal altında olan torpaqlarımız və burada yerləşən obyektlər “Cenevre” konvensiyaları ilə qorunurdu. Lakin düşmən bu konvensiyalara əhəmiyyət verməyərək, ərazilərimizi talan etmiş, buradakı obyektlərini adını dəyişdirmiş və qeyri-rəsmi bu ərazilərdə məskunlaşmışdılar.

Müzəffər ordumuzun qalib siyasəti nəticəsində torpaqlarımızın azad edilməsi ilə birlikdə bütün kədər və üzüntümüz keçmişdə qalmışdır. Yeni dövrə qədəm qoyan sözügedən ərazilər, eləcə də Laçın rayonu artıq bərpa mərhələsindədir. Prezident İlham Əliyevin Laçına etdiyi 14 fevral tarixili səfərində burada Azərbaycan Respublikasının bayrağını dalğalandıraraq Laçına həyatın yenidən qaytdığını elan etmişdir. İlk əhəmiyyətli iş Laçın rayonu ərazisinin sərhədlərinin möhkəmləndirilməsi təşkil edir. Həmçinin bu ərazilərdə infrastruktur üzrə mühim layihələrin reallaşdırılması planlaşdırılır. Belə ki, Laçın rayonu ərazisində generasiya gücü yüksək qiymətləndirilən “Güləbird” su elektrik stansiyası yenidən fəaliyyəti təmin edilərək işə salınmışdır. Fəaliyyəti təmin edilən bu stansiyanın 7 min nəfər iqtisadi

rayon əhalisini enerji ilə təmin etmək potensialına malik olduğunu qeyd edə bilərik. “Güləbird” su elektrik stansiyası Laçın rayonu ilə yanaşı Qubadlı rayonunu və ətrafda yerləşən digər əraziləri tamamilə enerji ilə təmin edəcəkdir. Cənab prezident İlham Əliyev Laçın rayonuna etdiyi səfəri zamanı qeyd etmişdir: “Bu, azad edilmiş torpaqlarda istismara verilən birinci elektrik stansiyasıdır və bunun çox böyük əhəmiyyəti, böyük rəmzi mənası var. Biz qayıdırıq bu torpaqlara. Biz Kəlbəcər və Laçın rayonlarında ermənilər tərəfindən uzun illər ərzində qanunsuz istismar edilmiş, onlar tərəfindən dağıdılmış bütün su elektrik stansiyalarını bərpa edəcəyik. Düşmən təkcə Laçın rayonu ərazisində 5 su elektrik stansiyasını dağıdıb. Onların hamısı bərpa ediləcək”.

Yol infrastrukturunu ilə diqqət mərkəzində olan Laçın rayonunda bərpa və tikinti işləri bu sahəyə də şamil edilmişdir. Azərbaycan Respublikası prezidentinin əmrinə əsasən uzunluğu 73 km olan avtomobil yolunun tikintisinə başlanılmışdır. Əhəmiyyətli infrastruktur layihələrindən biri də hava limanının inşasıdır. İqtisadi rayonun beynəlxalq statusunun artırılmasında yerinə yetirilən layihələr əhəmiyyətli rol oynayacaqdır.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərimizdə Laçın rayonu ilə birlikdə ümumilikdə 3 hava limanının (beynəlxalq) inşası nəzərdə tutulur. Hava limanlarının həm turizm nöqtəyi nəzərindən, həm də hərbi cəhətdən əhəmiyyəti əvəzedilməzdir. Laçın rayonunda inşa ediləcək olan hava limanı Qorçu kəndi ərazisində tikiləcəkdir. Bu hava limanı rayon ərazisinin inkişafına öz töhfəsini verəcəkdir. Belə ki, burada ərazinin sosial və iqtisadi inkişafını stimullaşdıracaq, turizm imkanlarını artıracqdır. Həmçinin bu beynəlxalq hava limanının inşası işğaldan azad edilmiş əzəli torpaqlarımızda bərpa işlərinin miqyasının göstəricisidir. Həmçinin qeyd edə bilərik ki, sözügedən hava limanı rayonun logistika mərkəzinə çevrilməsinə istiqamət verə bilər. Bu hava limanı iqtisadi rayon ərazisinə, xüsusilə də Kəlbəcərə gediş və gəlişi daha asan edəcəkdir. Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, Laçın beynəlxalq hava

limanı Azərbaycan ərazisində yerləşən ən yüksək (dəniz səviyyəsindən) hava limanı olacaqdır.

Laçın rayonunun turizm potensialını artıracaq əsas obyektlərə Laçın yasaqlığını və burada yerləşən İliqsu mineral müalicəvi bulağını göstərə bilərik. Burada həmçinin Turş su, Çardaqlı mineral müalicə əhəmiyyətli bulaqlar mövcuddur. Qeyd etmək lazımdır ki, rayon ərazisində yerləşən yasaqlığın sahəsi 20 min hektardan çoxdur. Laçın rayonunun ərazisinin və relyefinin dağlıq olması gələcəkdə rayonda dağ turizminin (ola bilsin qış turizmi) inkişafı üçün potensial ərazidir. Qış turizminin xüsusilə xizək turizminin inkişafı üçün şərait rayon ərazisində mövcuddur.

Ərazisində 350-ə yaxın memarlıq, tarixi və mədəniyyət abidəsi mövcud olan zəngin keçmişə malik Laçın rayonu ərazisinin tarixi olduqca qədimdir. Burada yerləşən memarlıq abidələrinin/tikililərinin bir çoxu Qafqaz Albaniyası dövrünün məhsuludur.

Qeyd etdiyimiz kimi, rayonun relyefi ilə birlikdə təbiəti də turizmin inkişafı üçün xüsusi şərait yaradır. Bu baxımdan ATA ("Azərbaycan Turizm Assosiasiyası") yeni və əhəmiyyətli layihələr üzrə strategiyalar və konsepsiyalar hazırlayır.

ATA-nın sədri Ə. Qurbanov qeyd etmişdir ki, Laçında hər zaman misgərlik, toxuculuq kimi sənət növləri mövcud olmuşdur. Eyni zamanda sədr qeyd etmişdir ki, "Biz gələcəkdə turistlərə onu yeni turizm növü kimi təqdim edə bilərik ki, onlar öz gözləri ilə bu tariximizi görsünlər. Yol-nəqliyyat infrastrukturu inkişaf etdikdən sonra burada yeni marşrut xətləri çəkiləcək və turizm qurumları tərəfindən yeni turizm marşrutları yaradılacaq. Bildirilib ki, Azərbaycan Turizm Assosiasiyası (ATA) işğaldan azad olunmuş ərazilərdə "Qarabağ Azərbaycandır" layihəsinə start verib. Layihə çərçivəsində Laçında da yeni turizm marşrutlarının hazırlanması ilə bağlı işlər görülür."

Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunun digər turizm əhəmiyyətli rayonu Kəlbəcərdir. Burada turizm sahəsinin inkişafı üçün əsaslı potensial sahələr mövcuddur. Həm rayonun relyefi, təbiəti, həm də dünya əhəmiyyətli mineral bulaqları və faydalı

qazıntıları rayona olan diqqəti daha da artırmışdır. Kəlbəcər rayonunun ən yüksək zirvələri 3724 m hündürlükdə olan Gamişdağ və 3616 m hündürlükdə yerləşən Dəlidağdır. Kəlbəcər rayonunun təbiəti haqqında danışarkən fisunkar gözəlliyə malik gölləri də qeyd etməliyik. Belə ki, burada “Qaragöl”, “Zalxa” gölü, “Alagöllər” və digər göllər mövcuddur. Həmçinin rayon ərazisində dünyaca məşhur “İstisu” mineral müalicəvi su yatağı (Yuxarı İstisu və Aşağı İstisu) yerləşir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu mineral bulaq öz tərkibinə (kimyəvi tərkib, maksimum temperatur) və müalicəvi əhəmiyyətinə, əsasən də yatağın resurs potensialına görə xüsusi ilə fərqlənir. İşğaldan əvvəlki illərdə dünyanın müxtəlif yerlərindən buraya xəstəliklərin (daxili və xarici) müalicəsi üçün üz tutan insanların sayı kifayət qədər çox olmuşdur. Həmçinin bu mineral bulağın üzərində kurort mərkəzi və eyni zamanda mineral su doldurma zavodu inşa edilmişdir. Zavodun potensialı olduqca yüksək qiymətləndirilir. Belə ki, sutkada 800 min l istehsal gücünə malik olan zavod həmin dövrün əsaslı zavodlarından hesab edilirdi. Ərazidə yəni İstisu qəsəbəsində eyniadlı sanatoriya inşa edilmişdir. Bura hər il 55 mindən artıq insan həm müalicə həm də istirahət məqsədilə üz tutmuşdur. Turizm potensialı yüksək olan bu sanatoriyanın yenidən bərpası və fəaliyyəti turistlərin marağına səbəb olacaq və turist sayını artıracaqdır.

Kəlbəcər rayonunda turistlərin diqqətini cəlb edəcək memarlıq, mədəniyyət və tarixi abidələr də mövcuddur. Əksəriyyəti albaniya dövrünü əhatə edən bu abidələr işğalçı ermənilər tərəfindən talan edilmişdir. Kəlbəcər rayonunun tarixi keçmişinə nəzər yetirdikdə görə bilərik ki, burada yerləşən “Ağdaban” kəndi alban tayfalarından birinin adını daşıyır. Erməni vandalizminin qurbanı olan bu ərazilər dünyaya işğalçılığın bariz nümunəsidir. Bununla onlar sübut etmiş oldular ki, ermənilər işğalçı və talançı bir millətdir.

Qobustan qayaüstü rəsmləri ilə oxşarlıq təşkil edən Kəlbəcərdəki qayaüstü rəsmlər də mədəniyyət göstəricisidir. Kəlbəcərdə yerləşən “Xotavəng” və ya digər deyişlə “Xudavəng”, yəni “Tanrı məbədi” adlandırılan monstr kompleksi növbəti memarlıq abidəsidir. Bura X əsrdə Qarabağın yüksəkliklərində yerləşən Alban

knyazlığını mərkəzi olmuşdur. Qeyd etdiyimiz memarlıq abidələri, eyni zamanda ərazinin təbii imkanları nəzərə alındıqda rahatlıqla demək mümkündür ki sözügedən ərazilər turistik ərazilər kimi potensialdır və burada turistlərin diqqətini cəlb edəcək yetəri sayda obyektlər mövcuddur.

Memarlıq abidələri ilə yanaşı həmçinin zəngin fauna və floraya malik bu ərazilər, qədim tarixi, körpüləri, mineral ehtiyatları, qalaları, türbələri, məscidləri ilə olduqca məşhurdur. Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayon ərazisinin zəngin təbii ehtiyatları burada aqroturizmin, termal turizmin, yaşıl turizmin, ekstremal turizmin inkişafını təşviq edir. Turizmin inkişafına potensialı olan bu ərazilərdə digər turizm növlərinin inkişafı üçün də imkanlar mövcuddur.

III FƏSİL. CƏBRAYIL RAYONUNDA TURİZM POTENSİALININ TƏHLİLİ VƏ İNKİŞAFI VACİB OLAN SAHƏLƏRİN TƏDQIQI

3.1. Dünyada post-müharibə ərazilərində turizmin növləri

üzrə onun inkişafını şərtləndirən amillərin real nümunələr üzərində təhlili

Turizm fəaliyyətləri həyata keçirildiyi bölgələrə iqtisadi töhfə verir, lakin turizm sənayesi terror, cinayət və müharibə kimi şiddət hadisələrindən yüksək dərəcədə təsirlənən bir sənayedir. Turistlər təbii olaraq rahat və dinc istirahət etmək istədikləri üçün tətillər keçirəcəkləri yerlərdə siyasi zorakılığa çox həssas yanaşır və siyasi zorakılığın davam etdiyi bölgələrə səyahət etməkdən çəkinirlər. Azərbaycanda son vaxtlar Qarabağ müharibəsi və təlatümlər və bu vəziyyətin ölkə iqtisadiyyatına əks olunması ölkəmizdə bir sıra sosial-iqtisadi problemlərə səbəb olmuşdur. Xüsusilə, döyüş bölgəsi və qonşu rayonlar həm bu qarışıqlıqların ən ağırını yaşamış, həm də II Qarabağ müharibəsinin yaratdığı bütün problemlərlə birbaşa üzləşməli olmuş bölgələr sırasındadırlar.

Döyüş meydanı turizmini başa düşmək üçün onun sələfləri olan mədəniyyət turizmi və qaranlıq turizmi müəyyən etmək lazımdır. Qaranlıq turizm, ölümlərin fərdi, kütləvi, təbii, vaxtsız və ya başqa cür olmasından asılı olmayaraq, ölümə və/yaxud ölümə əlaqəli ərazilərə maraqla motivasiya edilən turizm növü kimi müəyyən edilir (Sharpley H., 2015).

Dünyada turizmə müharibə zonalarının açılması 1950-ci illərdən sonra başlayıb. ABŞ-da vətəndaş müharibəsindən sonra müharibə qəbiristanlıqlarına səfər əslində döyüş meydanı turizminin ilk nümunəsidir. Birinci Dünya Müharibəsi Qərbi Cəbhəsinin mühüm döyüş meydanı Sommedir. 1970-ci illərdən sonra insanların iqtisadi rifahının yüksəlməsi, ümumilikdə turizmin inkişafı ilə yanaşı, döyüş meydanlarına marağı da artırır. ABŞ-da vətəndaş müharibəsi zonaları bu gün qorunur və milyonlarla insan ziyarət edir. Amerika vətəndaş müharibəsində dönüş nöqtəsi olan

Gettysburg döyüş meydanı ABŞ hökuməti tərəfindən milli parka çevrilib və hər il milyonlarla insan tərəfindən ziyarət edilir.

Sharpleyə görə, qaranlıq turizm ölüm və ya fəlakətlərə marağın ümumi və ya fərdi olmasından və səfərlər üçün dominant motivasiya olmasından asılı olmayaraq, intensivlik (intensivliyin davamlılığı) prosesi kimi fəaliyyət göstərir. Qaranlıq turizm qismən motivasiya ilə müəyyən olunduğu üçün onu yaxın qohumu, mədəni irs turizmindən ayrı saxlamaq böyük əhəmiyyət kəsb edir. Turistlərin attraksiona öz mədəni irslərinin bir hissəsi kimi baxması attraksionlara səfərlər üçün motivasiya üçün mühüm amildir. İrsin ən sadə tərifini keçmiş indiki istifadəsidir. Buna görə də mədəni irs turizmi turistlərin öz irsini qavraması işığında attraksionların irs xüsusiyyətlərinə əsaslanan səfərlərdir. Timotiyə görə qaranlıq turizm mədəni irs turizminin bir alt kateqoriyasıdır və keçmiş döyüş meydanlarına, konsentrasiya düşərgələrinə, qəbiristanlıqlara və həbsxanalara səfərlərin artması onun arqumentini təsdiqləyir. Bundan əlavə, faşist Almaniyasının həbs düşərgələrinə səfərlər vurğulanmalıdır. Çünki bu səfərlərin müharibələrin dəhşətləri haqqında məlumat yaymaq, xatırlatmaq kimi tarixi məqsədləri var.

90-cı illərdən etibarən akademik səviyyədə və mediada qaranlıq turizm anlayışına maraq artmaqdadır. Son dövrlərdə bu turizm növünün postmodernizmin əsas xüsusiyyətlərinə söykəndiyini söyləmək düzgün hesab edilə bilər. Modernizm təkmilləşdirilmiş urbanizasiya, geniş yayılmış savadlılıq, geniş yayılmış səhiyyə, rəşional iş mühiti və artan mobillik ilə əlaqələndirilir.

MacCannelə görə, müasir turistlər orijinalı bilmək istəyirlər. Müasir turistlərin əsas istəyi getdikləri yerlərdə pərdə arxasında baş verənləri müşahidə etməkdir. Lakin turistlərin tələbi bu istiqamətdə olduqda mütləq orijinallığın reallaşması qeyri-mümkün hesab olunur. Bu və buna bənzər cəhdlər saxta və uydurma (psevdo) fəaliyyətlərin yaradılması ilə nəticələnir. Bu şəkildə ifadə edilən fəaliyyətlər Boorstin tərəfindən insanların məlumat istəyini cəlb edən qeyri-müəyyən faktlar kimi müəyyən

edilmişdir. Nəticədə təfəkkür tərzində inkişaf baş verdi və postmodernizm adlı yeni bir dövr başladı.

Orijinal təcrübələrdən biri sayıla bilən ölümlə əlaqəli bölgələrə səfərlər yeni bir hadisə deyil. Tarix boyu bu cür turizm hərəkətləri turizmin ən qədim növlərindən biri kimi seçilir. Ölüm və zorakılıq haqqında təqdimatlar yeni fenomen deyil və tarixən bir çox səyahətçiləri cəlb etmişdir.

Seaton 17-ci əsrdə döyüş meydanlarına və həbsxanalara səfərlərin bir çox tarixi nümunələrini təsvir etdi. Bundan əlavə, 18. 19-cu əsrdə müasir turizmin ilk inkişafından bəri danılmaz sayda döyüş meydanları, muzeylər, məzarlıqlar və fəlakət zonaları qeydə alınmış və turizm bələdçi kitablarına daxil edilmişdir. Yaponiya, Çin, Hindistan, Avropadakı Roma və digər qədim döyüş meydanları turistləri cəlb etməyə davam edir. Türkiyənin qədim Troya şəhərinə gələn turistlər bu hadisəyə gözəl nümunədir.

Bəşər tarixinin Turuvan müharibəsini təsvir edən ən qədim yazılı mənbələri adlandırılan “İliada” və “Odiseya” dastanları qəhrəmanlar dövründə baş verir. Troya müharibəsi Qədim Yunan cəmiyyətinin tarixində mərkəzi yer tutur. Tarix və müharibələr, qəhrəmanlarının hər bir nəslin yaşadığı və həll etməli olduğu dilemma növlərinə qapıldıqları sosial dramların üzə çıxarılması üçün fondur. Eramızdan əvvəl 1260-1180-ci illərdə baş verdiyi güman edilən Troya müharibəsinin baş verdiyi antik Troya şəhərinə ziyarətçi axını diqqət çəkir.

Mədəni istehlakın bir forması kimi qaranlıq turizm tarixi və son ölümlərin təsiri ilə əlaqəli ərazilərə ziyarətçi axınını öyrənmişdir. Qaranlıq turizm istehlak təcrübələrinin geniş çeşidi turistin sosial dünyası ilə əlaqəli və ya müəyyən edilə bilər. Yəni qaranlıq turizm təcrübələri turistin öz sosial varlığına fenomenoloji mənə vermək üçün istehlak edilə bilər. Bu müəyyən edilmiş kateqoriya daxilində müharibə abidələri, hərbi qəbiristanlıqlar, döyüş meydanları və müharibələrlə bağlı digər muzeylər və attraksionlar var. Bu sahələrlə bağlı təsnifat tədqiqatları ədəbiyyatda mövcuddur. Misal olaraq ikili təsnifat verilə bilər. Bunlardan birincisi məşhurların

ölümlərini əhatə edən ilkin ərazilər olan həbs düşərgələri olsa da, ikincisi hadisələrin baş verdiyi fiziki bölgələrdən uzaq olan və hadisələrin şərhini təklif edən ikinci dərəcəli ərazilərdir.

Qaranlıq turizmi nəzərdən keçirərkən mədəni irs turizminin tərifini vurğulamaq vacibdir. Bu turizm növü tarixi binalardan və abidələrdən tutmuş muzeylərə, parklara və festivallara qədər bir çox fərqli tarixi əhəmiyyətli attraksionları əhatə edir. Həqiqətən də mədəni irs turizmi də qaranlıq turizm kimi konseptual çətinliklərə məruz qalmış və zamanla dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Vərəsəlik anlayışı ilkin olaraq vəfat etmiş qohumunun razılığı ilə fərdin mirası üçün istifadə edilmişdir. Aitchinson və başqaları irsi “miras qalan hər şey” kimi təyin edirlər və bu tərif sözün ilkin tərifini ilə daha sıx bağlıdır. Ekspozisiya cəmiyyətin keçmişdən miras aldığı tarix ideyasına (insan və/və ya təbii) diqqət yetirir. Bu cür tərif, vərəsəliyin hansısa forması fərdi və ya ailə tarixi ilə, ortaq mənsubiyyət və sahiblik hissi ilə əlaqəli olduqda yaxşıdır. Ancaq bu ərazilər heç bir əlaqəsi olmayan ziyarətçiləri cəlb etməyə başlayanda mədəni irs turizmi ilə bağlı müzakirələr yaranır. Ancaq bu gün ziyarətçilərə keçmişlə qarşılıqlı əlaqə qurmağa imkan verən mədəni irs turizmidir.

Seaton-a görə, döyüş meydanı turizmi ölüm turizminin bir formasıdır. Bundan əlavə, müasir dövrdə tarixdə müharibələrin stimullaşdırıcı xüsusiyyəti ölüm turizminin ilkin tətikçisi olmuşdur. Eynilə, Blom turistləri cəlb edən morbid turizm başlığı altında döyüş meydanlarını daxil etmişdir. Xəstəlik turizmi qeyri-adi, gözlənilməz, ölümlə əlaqəli, hətta məhv və ölümlə qorxulu şəkildə əlaqəli turizm növüdür. Müharibə, ölüm, faciə və turizm arasında əlaqə əsrlər boyu mövcud olan, real və ya simvolik görüşlər üçün bir yerə tamamilə və ya qismən səyahət etmək istəyi ilə motivasiya olunan unikal turizm növündən ibarət bir fenomendir.

Mədəni irs sahəsi həm də daxili səviyyədə millətçiliyin qurulması və beynəlxalq ziyarətçilər arasında təbliğatın yayılması üçün istifadə olunur. Millətçilik, bir millətin parçası olma ideologiyası, müharibə anım fəaliyyətlərinin mühüm bir hissəsidir. Anma tədbirlərinin keçirildiyi torpaq parçaları bir millətin xəyali coğrafiyası və onun

ifadəsi kimi qəbul edilə bilər. Məsələn, Türkiyə üçün Çanaqqala döyüşlərinin gətirdiyi Gelibolu Yarımadası Tarixi Milli Parkı, Sarıkamış döyüşünün baş verdiyi Sarıkamış Allahuekber Dağları Milli Parkı, Böyük Hücümün baş verdiyi Baş Komandan Tarixi Milli Parkı , və Sakarya Meydan Döyüşünün baş verdiyi Sakarya Meydanlı Döyüş Tarixi Milli Parkı bu coğrafiyanın bir hissəsi hesab edilə bilər.

Bu sahələr bir ölkənin milli ruhu baxımından mühüm rol oynamaqla yanaşı, xüsusilə müharibə ilə bağlı sahələr baxımından ideologiyaların dəyişdirilməsi obyektinə çevrilir. Sosial ideologiyalar zamanla dəyişdiyi kimi, xüsusilə zamana davamlı olan turistik məkanların etibarlı və struktur ifadələri də zamanla dəyişir. Xüsusilə Vaterloo döyüş meydanı əsas götürüldükdə bir xalqın qürur, millətçilik kimi hərbi qəhrəmanlıq nailiyyətlərinə diqqət çəkən ziyarət meyllərinin azaldığı görünür. Avropada əvvəllər bu elementlərin vurğulandığı bir çox köhnə döyüş meydanlarının rəvayətlərində indi sülh və barışıq vurğulanır. Döyüş meydanları hələ də ölüm və dağıntı əraziləri olsa da, son illərdə bu ərazilərdəki rəvayətlər millətçilik nöqtəyindən anma və anlama nöqtəyindən inkişaf edib.

Döyüş meydanı turizmi kontekstində qaranlıq turizm bölgələri cəmiyyətlər tərəfindən yadda qaldıqları üçün müəyyən mənada tarixən diqqət çəkir. Mədəni irs obyektləri kimi qorunmağa layiq görülmüşdür. Bu şəkildə sosial dəyərlərin və davranışların inkişafında rol oynayır. Çünki müharibələrdə milyonlarla itki hər kəsin paylaşdığı mirasdır.

Baldwin və Sharpleyə görə, müharibə abidələri insanların döyüş meydanlarını ziyarət etmələrinə səbəb yaradır. Abidələr ictimai və özəl anım mərasimlərinin mərkəzinə çevrilir. Son nümunə, daimi və dünya miqyasında turist statusu qazanmış fərqli Avropa döyüş sahəsi olan Waterloo döyüş meydanıdır. Bu gün Vaterloo döyüş meydanı 135 müxtəlif abidə və abidə ilə Belçikanın ikinci ən böyük turizm bölgəsidir.

Birinci Dünya Müharibəsi ilə birlikdə anma tədbirləri yeni bir üslub qazandı. Keçmişdə generalların imperiyaların ərazilərini genişləndirmək üçün qazandıqları zəfərləri taclandıran abidələrdən ibarət olan anım mərasimləri Birinci Dünya

Müharibəsindən sonra həlak olanların yas mərasimlərinə çevrilib. Lakin Birinci Dünya Müharibəsinin səngər müharibələri və ölkələr arasında bitib-tükənməyən mübarizələr bu vəziyyətin formalaşmasında faktor olmuşdur (Niven, 2018). Dünyada belə abidələrə veriləcək ən gözəl nümunələrdən biri Çanaqqala Şəhidləri Anıtıdır.

Rəqabət nöqtəyi-nəzərindən turizmdə müxtəlif yollarla turist marağını stimullaşdıran, nəticədə yeni turistlər yaradan və turizm operatorlarına maliyyə qazancı təmin edən yeni boşluqların yaradılmasının davam etdirilməsi vacibdir. Milli park kimi qorunmaqdan tutmuş, sadəcə abidələrin və ya coğrafi obyektlərin adlandırılmasına qədər döyüş meydanları bir çox duyğular və müxtəlif anım mərasimləri doğurur.

Döyüş bölgələrini ziyarət etmə səbəbləri də akademiklər tərəfindən araşdırılmış və bir çox fərqli səbəblərin insanları döyüş meydanlarına cəlb etdiyi görülmüşdür. Döyüş bölgələrini ziyarət etmə səbəbləri ilə bağlı aparılan araşdırmaya görə;

- Tarixə maraq
- Müəyyən bir qəbri və ya qəbiristanlığı ziyarət etmək istəyi
- Tanınmış qəhrəmanın məzarını ziyarət etmək arzusu
- Verilən qurbana görə minnətdar olmaq
- Tanış şəhid üçün matəm
- Şəhidlərin və müharibədə həlak olanların və veteranların yad edilməsi
- Müharibənin özünü dərk etmək
- Xüsusi hərbi çağırış
- Qələbəni qeyd etmək və xatırlamaq hissi
- Müharibənin özünü daha yaxşı başa düşmək
- Müharibə ilə bağlı abidələri və qəbiristanlıqları ziyarət etmək istəyi və
- Tarixə baxışın daha yaxşı başa düşülməsi kimi ifadə edilir.

Bu gün milyonlarla insan müxtəlif səbəblərdən döyüş meydanlarını ziyarət edir. Döyüş bölgələri üçün turizm fəaliyyətləri müxtəlif olsa da, ümumilikdə mənəvi və milli hisslərin ön plana çıxdığı müşahidə edilir. Hökumətlər, ölkələrdə milli şüuru

gücləndirən döyüş meydanlarında keçirilən anma mərasimləri ilə döyüş turizmini təbliğ edirlər.

Digər turizm fəaliyyətlərindən fərqli olaraq, döyüş meydanlarına (müharibə zonalarına) gələn yerli və xarici turistlərin ehtiram, rəhmət, şəhidləri və həlak olanları yad etmək kimi mənəvi dəyərlərlə döyüş meydanlarını ziyarət etdiyi müşahidə edilir. Buna görə də xüsusi motivasiya faktorları ilə reallaşdırılan döyüş meydanları üçün turizm tələbinin çox vacib olduğu başa düşülür. Döyüş meydanlarına gələn turistlərin gözləntilərini qarşılamaq və təmin etmək üçün turistik təchizat imkanları da optimallaşdırılmalıdır. Döyüş meydanlarının milli park kimi qorunub saxlanması turizm infrastrukturunun və üst quruluşunun arzu olunan səviyyədə olmasını çətinləşdirir. Döyüş bölgələrinə təşkil edilən peşəkar səyahətlərlə həm ziyarətçilərin məmnunluğu artacaq, həm də döyüş meydanlarında şüurlu turizm etmək mümkün olacaqdır.

3.2. Cəbrayıl rayonunun iqtisadi inkişafında genişləndirilməsi vacib olan turizm növləri

Daha əvvəl qeyd etdiyimiz kimi Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunu Kəlbəcər, Laçın, Qubadlı, Zəngilan və Cəbrayıl rayonları əhatə edir. Bu iqtisadi rayona daxil olan ərazilər tarixən yüksək potensialları turizm mərkəzləri olmaqla seçilmişdirlər.

Azərbaycanın işğaldan azad olunmuş əraziləri içərisində Cəbrayıl rayonu burada yerləşən dini təyinatlı, eləcə də qədim tarixi abidələri ilə fərqləndirilir. Rayon ərazisində qədim yazıları olan lövhə köhnə qəbiristanlıq ərazisindən tapılmışdır. Burada yol boyu 2 qəbir daşı mövcuddur. Daşların üzərində, xüsusilə yuxarı hissəsində heyvan rəsmləri (dağ keçisi, qayaüstü rəsmlər) əks olunmuşdur. Həmçinin rayon ətrafında müxtəlif formalı qədim tarixə malik üzərində qoç heykəli olan qəbir daşları vardır ki, bu heykəllər burada yerləşən dağətəyi rayonlarda yerləşən tarixi abidələrin analogiyasını təşkil edir.

Məlumdur ki, günümüzdə qədər uzun illər ərzində Araz çayı üzərində işğaldan azad olunmuş ərazilərdə müxtəlif sayda körpülər salınmışdır. Lakin onlardan sadəcə 2-i rayon ərazisində günümüzdə qədər qalmışdır. Hər ikisi Xudafərin körpüsü olaraq adlandırılan bu körpülər arasında məsafə 750 m-dir. Hər iki körpü Xudafərin dərəsində yerləşir. Bu dərədə yerləşən iri qayaıar körpü üçün əsaslı təməl olduğundan körpülər dövrümüzdə qədər gəlib çatmışdır. Digəri ilə müqayisədə böyük hesab edilən Xudafərin körpüsü on beş aşırımdan ibarətdir və XI əsr memarlıq abidəsi hesab edilir. Bu körpü daha qədimdə salınmışdır.

Azərbaycanın memarlıq tarixində xüsusilə fərqlənən Xudafərin körpüsü (hər ikisi) sözügedən rayonunun ərazisində yerləşir. Bildiyimiz kimi Xudafərin körpüsü Şimali Azərbaycanla Cənubi Azərbaycanı birləşdirir. Körpü barəsində ilkin məlumatlar isə IX əsrə aiddir. Körpü qədimdə Azərbaycanın şimal və cənubunu birləşdirən karvan yolu üzərində tikildiyi qeyd edilir. Körpü eyni zamanda hərbi strateji xarakter daşıyır. Körpü uzun müddət fəaliyyət göstərmişdir. Körpünün fəaliyyət müddəti VIII əsrdən başlayaraq XIX əsrə qədərdir.

Sözügedən körpülər Yaxın, eləcə də Orta Şərqi məşhur və qədim körpülərindən hesab edilir. Qədim dövrün tarixçiləri qeyd edir ki, Xudafərin körpüsü e.ə. 736-cı ildə peyğəmbərin yaxın adamı tərəfindən inşa etdirilmişdir. Digər bir mənbə isə bu məlumatı təkzib edərək bildirmişdir ki, peyğəmbərin yaxını İbn Abdulla bu körpünü inşa etdirməmiş, sadəcə təmir etdirmişdir. Rəvayətə görə, körpünü adının “Xudaya Afərin” sözlərinin birləşməsindən və zamanla “Xudafərin” kimi formalaşmasından yarandığı ehtimal edilir. Ümumiyyətlə indiki dövrə qədər Xudafərin körpülərinin sirri tam olaraq aşkar edilməmişdir. Dövrümüzün tədqiqatçılarının fikrincə hər iki Xudafərin körpüsü sal daşlar üzərində qurulduğundan ona məhz “Xudafərin” adı verilmişdir.

Rayon ərazisi həmçinin maddi, mədəni abidələrlə də olduqca zəngin hesab edilir. Burada “Divlər sarayı” mağarası, “Məscid Təpəsi”, “Qala”, “Canqulu” və “Qumtəpə” kurqaları, “Sigeon” tikintisi, “Mazannənə” və “Mərmərnənə” məqbərələri, “Başıkəsik

Gümbəz”, “Qız qalası”, Cəbrayıl rayonu ərazində yerləşən məscid kompleksləri, hamamlar (“Sultan Məcid”), türbələr (“Dairəvi Türbə”, “Dairəvi – 8 guşəli”) canlı tarix göstəricisi və turizm potensialıdır. Eləcə də rayonun Ağ oğlan kəndində yerləşən “Orxan” yazılı abidəsi yazılı abidə nümunələrindən biridir. Qeyd edilənlərlə yanaşı Cəbrayıl rayonu ərazisində adı qeyd edilməyən yüzlərlə xırda abidələr, mermarlıq obyektləri mövcuddur.

Qeyd edək ki, ölkəmizin cənubi qərb bölgəsində yerləşən Cəbrayıl rayonu da əhatəyə alınmaqla qədim dövrlərdə bu ərazilər Asiyanın dövlət və aparıcı tayfalarının marağına səbəb olmuşdur. İskitlərin yürüş xəritələrində (xüsusilə Asiyadan cənub və əks istiqamətə) görə bilərik ki, burada Araz boyu yerləşən ərazilər, əsasən Cəbrayıl rayonu ərazisi əsas istiqamət kimi qeyd olunmuşdur. Rayon ərazisində 3 müdafiə məqsədli tikili qeydə alınmışdır. 1. “Sirik qalası”, 2. “Qızıl qaya”, 3. “Qaladağ”.

Cəbrayıl rayonunda yerləşən turizm potensialı obyektlər haqqında öncəki bölmələrdə məlumatlar qeyd edilmişdir. Həmin məlumatlar əsas götürülərək deyə bilərik ki, burada mədəniyyət turizminin inkişafı üçün yüksək potensial mövcuddur.

Cəbrayıl rayonunda inkişaf etdirilməsi potensial olaraq görülən mədəniyyət turizminin xüsusiyyətləri aşağıda qeyd edilmişdir:

- Mədəni turizm, iqtisadi baxımdan nadir və az rast gəlinən turizm məhsuludur. Bu səbəbdən mədəniyyət turizmi iqtisadiyyatda “müqayisəli üstünlük” keyfiyyətinə malikdir.

- Bu “müqayisəli üstünlük” həm də Azərbaycanın malik olduğu xüsusi və təkrarolunmaz mədəni müxtəlifliyə, tarixi dərinliyə, “unikallığına” və təbii və mədəni irsin coğrafi yayılmasına görə həmkarlarından üstündür.

- Təchizat baxımından nadir məhsullar olan mədəni səfərlər bir çox səyahətçinin “olması lazımdır”. Terror hadisələri, müharibə və çox ağır siyasi mövqelər kimi bəzi məsələlər istisna olmaqla, digər turizm növləri ilə müqayisədə daha sabit tələbat var.

- Mədəni turizmdə iştirak edənlərin sosial vəziyyəti orta kütləvi turizm müştərilərindən yüksəkdir.

- Mədəni səfərlərdə iştirak edən səyahətçilər daha savadlı, daha həvəsli, daha maraqlı, daha sərbəst, tələsməyən, getdikləri yerdə daha çox vaxt və pul xərcləyə bilən, mədəni və incəsənət fəaliyyətlərinə daha həssas, daha çox tanış olmağa həvəslidirlər. Getdikləri ölkənin gündəlik həyatına, təbiətinə, ətraf mühitinə, getdikləri bölgənin mədəniyyətinə və adət-ənənələrinə daha çox hörmət edən, yerli xalqı tanımağa həvəsli, qrup halında səyahət edə bilən kəslərdir.

- Mədəni səyahətçilər mədəniyyət sənayesi məhsullarının çox mühüm alıcılarıdır.

- Mədəni turizm milli səviyyədə turist gəlirlərinin daha geniş ərazilərə yayılmasına, bölgə əhalisinin turizmdən daha çox pay almasına və bölgələrin mədəni səviyyəsinin yüksəldilməsinə yönəlmişdir.

- Mədəni turizm 12 ay ərzində turizm fəaliyyətini yaymaq potensialına malikdir.

- Mədəni turizm ətraf mühitə, tarixi və mədəni irsə daha həssasdır.

- Mədəni turizmin digər əsas hədəfi o ölkədə yaşayan insanlardır. Mədəni turizmə gəlincə, yalnız Azərbaycana gələn xarici turistlər yanlış yanaşma ilə başa düşülür. Bu çox fundamental səhvdir. Dünyada heç bir muzey, heç bir arxeoloji obyekt yalnız kənar şəxslərin marağı və onların gəlirləri ilə yaşaya, təbii və tarixi irsi qoruya bilməz. Bir sözlə, mədəniyyət turizmi həm də daxili turizmi inkişaf etdirməli olan əsas turizm komponentidir.

- Yaxşı idarə olunarsa, mədəni turizmin istehlak edilmə zəifliyi yoxdur.

- Mədəni turizm turizmdə mövcudluq şərtidir.

Mədəni turistlər bazar segmentasiyası asan olan daha cəlbedici turistlər kimi müəyyən edilir. Araşdırmalar göstərir ki, Amerika daxilində və ya Amerika vasitəsilə Avropaya səyahət edən mədəni turistlər digər turistlərə nisbətən daha yaşlı, yaxşı təhsil almış və varlı olurlar. Qadınlar bu bazarın mühüm hissəsini təşkil edir. Bundan əlavə, mədəni turistlər turistik məkanda uzun müddət qalmağa meyli, digər turistlərə nisbətən daha çox fəaliyyətlərdə iştirak edən və tez-tez səyahət edən tez-tez səyahət

edənlərdir. Yenə araşdırmalar göstərdi ki, mədəni turistlərin səyahətləri zamanı rəftar və davranışları digər turistlərdən daha fərqlidir.

İnsanları mədəni turizm üçün səyahətə sövq edən amillər arasında tarixi əsərlər, xarabalıqlar, bölgə və ya ölkələrin ənənəvi yemək və içki varlıqları, müxtəlif dinlər üçün müqəddəs dəyərlər var. Bununla belə, bütün bu dəyərlərdən hansının turistlər üçün prioritet olduğunu müəyyən etmək çətindir.

Mədəni turizm bazarı nəzərəcarpacaq dərəcədə böyüyür. İnsanlar öz etnik mənşələri ilə maraqlanmağa başlayıblar. Eyni zamanda, təhsil səviyyəsi ilə mədəni və irs turizminə maraq arasında birbaşa əlaqə var. Keçmiş haqqında daha çox öyrənmək və digər həyat təzlərini öyrənmək istəyi təhsil səviyyəsi artdıqca artmağa meyllidir. Coathup-a görə, yaxşı bir təhsil mədəni zənginliyi və daha çox özünü məlumatlandırma məqsədi ilə səyahət etmək istəyini artırır. Ona görə də təhsil səviyyəsi nə qədər yüksəkdirsə, mədəni turizm fəaliyyətlərinə tələbat da bir o qədər yüksək olur.

Mədəni turizmdə turistlər yüksək səviyyəli təcrübə əldə edə bildikləri üçün ümumiyyətlə bu aspektdən baxılır. Bundan əlavə, mədəniyyət turizmi digər turizm növləri ilə müqayisədə marketinq baxımından fərqli cəhətlərə malikdir. Məsələn, turistlərlə yerli əhali arasında bölüşdürülməni nəzərdən keçirərkən daxili (yerli əhali) və xarici (turistlər) bazarını nəzərə almaq lazımdır. Mədəni turizm məhsullarının inkişafı üçün yerli istifadəçilərin dəstəyi lazımdır. Bundan əlavə, mədəni sərvətlərin dəyərini aşağı salmayacaq şəkildə istifadəsini təmin etmək lazımdır.

Mədəni turizm həm də iştirakçılara müxtəlif təcrübələr təqdim edir. Uğurlu mədəni turizmin açarı informasiya arxivindən bəhrələnməkdir. Səyahət zamanı turistlər müxtəlif yollarla mədəni məlumatlar əldə edə bilirlər. Onlar bunu dinləmək, öyrənmək, yazmaq və hətta qoxulamaqla edə bilirlər.

Mədəniyyət sərvətlərinin təqdimatı da mühüm məqamdır. Xüsusilə, hökumətlər öz ölkələrinin mədəni sərvətlərini təkbaşına iqtisadi resurs kimi görməməli və onları öz maraqlarına uyğun bazara çıxarmamalıdırlar.

Tarixi və dini abidələrin çoxluğu mədəniyyət turizmini, eləcə də müharibə sonrası turizmi (burada dağıdılmış və qismən bərpa edilmiş abidələr, memarlıq obyektləri və s. üzrə olan turistik marağı əhatə edən turizm növü) inkişaf etdirilərək rayonun iqtisadi potensialı artırıla bilər. Xüsusilə rayon ərazisində yerləşən Xudafərin körpüsü turizm üçün ən böyük potensialdır.

Turistlərin mədəni turizmə qatılma səbəblərini müxtəlif başlıqlar altında izah etmək olar. Bunlar aşağıda verilmişdir:

- Maarifləndirici səfərlər mədəni turizmə daxildir. Buna misal olaraq dil öyrənmək, fotosəkil çəkmək, rəngləmək və ya rəsm çəkmək üçün səyahətləri göstərmək olar.

- Klassik öyrənmə üçün ekskursiyalar isə bir neçə gündən bir neçə həftəyə qədər davam edən ekskursiya proqramı çərçivəsində müxtəlif öyrənmə və fərdi inkişaf fəaliyyətlərini əhatə edir.

- Bir çox turist festivallarda, teatr tamaşalarında, resitalarda və incəsənət tədbirlərində iştirak etmək üçün səyahət edir.

- Bir çox turist mədəni təcrübə qazanmaq üçün ekskursiyalarda iştirak edir.

- Turistlər səyahətləri zamanı müxtəlif mədəniyyətləri tanımaq üçün mədəniyyət obyektlərinə baş çəkirlər və ya bir çox turist yalnız bu məqsədlə yola düşür.

- İşgüzar səfərlər zamanı bəzi insanlar mədəni fəaliyyətləri inkişaf etdirmək üçün fürsət axtara bilərlər.

Turizmin mədəni sərvətlərə müsbət təsirlərindən ən mühümü yerli əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi və yeni iş imkanlarının yaradılması kimi iqtisadi təsirləridir. İqtisadi inkişaf həm də sosial-mədəni inkişafı gətirir. Yerli əhalinin icma məlumatlılığının artması həm də mühafizəyə qoyulan investisiyaları artırır. Mədəni turizmdən əldə edilən iqtisadi qazanc həm də mədəni irsin qorunmasına lazımı maliyyə dəstəyi verəcək. Ətraf mühitin və mədəni irsin qorunması adı ilə edilən xərclər uzunmüddətli perspektivdə müsbət inkişafa səbəb olur. Ona görə də mədəni

turizm və mədəni irs davamlılıq və iqtisadi inkişaf baxımından bir-birinə ehtiyacı olan iki fenomendir.

Mədəniyyət turizmi inkişaf etdirilərkən onun həm sosial, həm də fərdi olaraq yaratdığı təsirlər yaxşı təhlil edilməli və inkişaf prosesində yerli mədəniyyətdə baş verən dəyişikliklər araşdırılaraq lazımi siyasətlər həyata keçirilməlidir. Turizm hərəkətlərinin intensiv olduğu bölgələrdə baş verən dəyişikliklər sosial problem kimi baş verə bilər. Turistlərlə yerli xalq arasında ünsiyyət səviyyəsi artdıqca yerli insanlar fərqli bir mədəniyyətin təsiri altına düşə və həyat tərzini, yemək-içmə kimi vərdislərindən uzaqlaşaraq təsir altında olduqları mədəniyyətə görə həyatlarını formalaşdırma bilirlər.

Bundan əlavə, onlar öz dini inanclarından və əxlaqi dəyərlərindən uzaqlaşaraq turistlərin həyat tərzini mənimsəyə bilərlər. Bu vəziyyət isə ənənəvi sənətin, adət-ənənələrin, dəyərlərin, yəni ənənəvi mədəniyyətin korlanmasına, yoxa çıxmasına səbəb ola bilər. Bu kontekstdə mədəni turizmin mənfi təsirlərinin qarşısını almaq üçün planlı və idarə olunan davamlı inkişaf modeli qəbul edilməlidir. Turizmin inkişafı təmin ediləcək bölgələrdə və ya bölgələrdə planlaşdırma işlərinə mütləq yerli əhali cəlb edilməli, yerli əhaliyə turizm və ətraf mühitlə bağlı davamlı təlimlər verilməlidir. Belə bir inkişaf çərçivəsində davamlı nəzarətlərlə mənfi dəyişikliklər nəzarətdə saxlanılmalı və turizmin müsbət təsirindən maksimum faydalanmağa çalışılmalıdır.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunu Kəlbəcər, Laçın, Qubadlı, Zəngilan və Cəbrayıl rayonları əhatə edir. Bu iqtisadi rayona daxil olan ərazilər tarixən yüksək potensialları turizm mərkəzləri olmaqla seçilmişdirlər.

Turizm fəaliyyətləri həyata keçirildiyi bölgələrə iqtisadi töhfə verir, lakin turizm sənayesi terror, cinayət və müharibə kimi şiddət hadisələrindən yüksək dərəcədə təsirlənən bir sənayedir. Turistlər təbii olaraq rahat və dinc istirahət etmək istədikləri üçün tətillər keçirəcəkləri yerlərdə siyasi zorakılığa çox həssas yanaşır və siyasi zorakılığın davam etdiyi bölgələrə səyahət etməkdən çəkinirlər. Azərbaycanda son vaxtlar Qarabağ müharibəsi və təlatümlər və bu vəziyyətin ölkə iqtisadiyyatına əks olunması ölkəmizdə bir sıra sosial-iqtisadi problemlərə səbəb olub. Xüsusilə, döyüş bölgəsi və qonşu rayonlar həm bu qarışıqlıqların ən ağırını yaşamış, həm də II Qarabağ müharibəsinin yaratdığı bütün problemlərlə birbaşa üzləşməli olmuş bölgələr sırasındadırlar.

Cəbrayıl rayonunda yerləşən turizm potensialı obyektlər haqqında öncəki bölmələrdə məlumatlar qeyd edilmişdir. Həmin məlumatlar əsas götürülərək deyə bilərik ki, burada mədəniyyət turizminin inkişafı üçün yüksək potensial mövcuddur. Tarixi və dini abidələrin çoxluğu mədəniyyət turizmini, eləcə də müharibə sonrası turizmi (burada dağıdılmış və qismən bərpa edilmiş abidələr, memarlıq obyektləri və s. üzrə olan turistik marağı əhatə edən turizm növü) inkişaf etdirilərək rayonun iqtisadi potensialı artırıla bilər. Xüsusilə rayon ərazisində yerləşən Xudafərin körpüsü turizm üçün ən böyük potensialdır.

Cəbrayıl rayonunda inkişaf etdirilməsi potensial olaraq görülən mədəniyyət turizminin xüsusiyyətləri tədqiqat daxilində yer verilmişdir. Mədəniyyət turizmi inkişaf etdirilərkən onun həm sosial, həm də fərdi olaraq yaratdığı təsirlər yaxşı təhlil edilməli və inkişaf prosesində yerli mədəniyyətdə baş verən dəyişikliklər araşdırılaraq lazımi siyasətlər həyata keçirilməlidir. Turizm hərəkətlərinin intensiv olduğu bölgələrdə baş verən dəyişikliklər sosial problem kimi baş verə bilər. Turistlərlə yerli

xalq arasında ünsiyyət səviyyəsi artdıqca yerli insanlar fərqli bir mədəniyyətin təsiri altına düşə və həyat tərzini, yemək-içmə kimi vərdislərindən uzaqlaşaraq təsir altında olduqları mədəniyyətə görə həyatlarını formalaşdırma bilirlər.

İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə turizmin inkişafı iqtisadiyyatın güclənməsi üçün əsas şərtlərdən biridir. Tədqiqat Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunun turizm potensialını tədqiq etmək məqsədi daşdığı üçün bu ərazilər üzrə turizm sektorunu inkişaf etdirmək istifadə edilə bilər. Eləcə də tədqiqatda sözügedən ərazilərdə mədəniyyət turizmi potensialının yüksək olduğu nəticəsinə gəlinmişdir. Tədqiqat, mədəniyyət turizmini Şərqi Zəngəzurdə inkişaf etdirmək üçün əsaslı təhlil və nəticələr irəli sürür.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. Cabbarov Ə. (2015). “Turizmin iqtisadi əsasları”, Elm nəşriyyatı, Bakı, s.215
2. Əlirzayev Ə.Q. (2012). “Turizmin iqtisadiyyatı və idarə edilməsi”, Elm nəşriyyatı, Bakı, s.54-59
3. Əlirzayev Ə.Q., Aslanova S.İ. (2011). “Turizmin inkişafının sosial-iqtisadi problemləri”, Azərnəşr, Bakı, s.112-115
4. Hüseynov İ.H., Əfəndiyeva N.T. (2017). “Turizmin əsasları”, Elm nəşriyyatı, Bakı, s.45-59
5. Qurbanov F.İ. (2017), “Azərbaycanda Turizmin inkişaf problemləri”, Elm nəşriyyatı, Bakı, s.368
6. Mahmudov C.İ. (2013). “Regional bazarın formalaşması və kiçik sahibkarlıq”, “Kiçik biznes və sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişaf problemləri” mövzusunda keçirilən III Beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları, Bakı, səh.85-89
7. Məmmədov C.A., Soltanova H.B., Rəhimov S.H. (2012), “Beynəlxalq turizmin coğrafiyası”, dərs vəsaiti, Bakı, 527 s.
8. Məmmədov E.Q. (2013). “Azərbaycanda turizm bazarının formalaşması”, Azərnəşr, Bakı, s.239
9. Rəhimov S. (2014). “Turizm-ekskursiya işinin təşkili”, Elm nəşriyyatı, Bakı, s.74-86
10. Soltanova H.B (2015). “Azərbaycanda turizm və onun inkişafı”, Bakı, Elm nəşriyyatı, s.214
11. Soltanova H.B., Hüseynova Ş.H. (2017). “Turizmin Əsasları”, Bakı, s.196

Türk dilinde

1. Kozak N. (2008). “Turizm Pazarlaması”. Detay Yayıncılık, Ankara, ss.436
2. Özdemir Y. (2007). “Kazakistan, Azerbaycan, Türkmenistan ve Özbekistan’ın Enerji Potansiyelleri ve Politikaları”. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, “Atılım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü”, Ankara, ss.145
3. Yönet Eren F. (2018). “Coğrafi İşaret İle Tescilli Ürünlerin Gastronomik Destinasyonlara Etkisi: Kapadokya Bölgesinde Bir Araştırma”, Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, “Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gastronomi ve Mutfak Sanatları Anabilim Dalı”, Ankara, ss.98-116
4. Yürekli D. (2015). “Coğrafi İşaretlerin Tescili ve Uygulama Sürecindeki Sonuçların Analizi”, Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Dış Ticaret Eğitimi Anabilim Dalı, Ankara, ss.265

İngilis dilinde

1. Adam Collier and Davies Machkelind (2018), “Postconflict Monetary Reconstruction”. The World Bank Economic Review, Vol. 22, Issue 1, pp. 77-112, 2008
2. Addison, Le Billon and Murshed (2001), “Making Peace Work: The Challenges of Social and Economic Reconstruction Fanny Coulomb (2004), “Economic Theories of Peace and War”. Book, Pub. Location London, Imprint Routledge, p. 320
3. Alvarez-Plata S. and Brück A. (2008), “External Debt in Post-Conflict Countries”. Book, DIW Berlin (Deutsches Institut für Wirtschaftsforschung), pages 613
4. Bigombe, Collier and Sambanis (2000), “Breaking the Conflict Trap”. A World Bank Policy Research Report, p.12-26

5. Birjakov (2017), "Development of demand on tourism services over innovative economic advancement conditions examples of Uzbekistan". "Journal of Management Value and Ethics", Vol. 7 No. 4, p.23-36
6. Collier A. and Hoeffler G. (2002), "Model of Civil War Onset and the Case Study Project Research Design". Online book, p. 275
7. Francisco J. Molina-Castillo (2008), "An assessment of advanced mobile services acceptance: Contributions from TAM and diffusion theory models". "Information and Management", Vol 45, Issue 6, p. 358-374;
8. James K. Boyce (2004), "Democratizing Global Economic Governance", Wiley Online Library, p.327
9. John Archer and Sarah Coyne (2005), "An Integrated Review of Indirect, Relational, and Social Aggression", "Personality and Social Psychology Review", №9(3), p.45-96
10. Lewarne and Snelbecker (2004), "Economic Governance in War Torn Economies: Lessons Learned from the Marshall Plan to the Reconstruction of Iraq", "Prepared under Contract Academy for Educational Development (AED)", p.236
11. Long and Eichengreen (1993), "Exchange Market Mayhem: The Antecedents and Aftermath of Speculative Attacks. Economic Policy: A European Forum", Economic Policy 10 (21), p.25-36
12. Michael D. Coyne (2007), "Vocabulary Intervention for Kindergarten Students: Comparing Extended Instruction to Embedded Instruction and Incidental Exposure", "Learning Disability Quarterly", №30(2), p.95-110;
13. R. Luckham (2004), "The international community and state reconstruction in war-torn societies". "Conflict Security and Development Security and Development", (3), p.481-507
14. S. Chesterman (2004), "Occupation as Liberation: International Humanitarian Law and Regime Change". Wiley Online Library

15. Williams J. (2005). "Designing Neighbourhoods for Social Interaction - the case of Co-Housing", "Journal of Urban Design", №10(3), p. 195-227.

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1: Turizmin növləri.....	28
Cədvəl 2: Müxtəlif əlaqə auditoriyaları üçün daxili turizmin faydalarının qruplaşdırılması.....	36
Cədvəl 3: Pandemiya şəraitində daxili turizm sahəsində tənzimləmə tədbirləri.....	38
Cədvəl 4: 2020-ci ilin sonuna “Azərbaycan Respublikasının Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu üzrə dövlətin mühafizəsində olan daşınmaz tarixi-mədəniyyət abidələrinin əhəmiyyəti”nə görə bölgüsü.....	41